

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ŞÜKUFƏ İBRAHİM qızı QƏDİMOVA

**TÜRK DİVAN POEZİYASININ TƏŞƏKKÜL DÖVRÜ
(XIII-XV ƏSRLƏR)**

5717.01 - Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət
Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir

---

Elmi məsləhətçi: Əsgər Adil oğlu Rəsulov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: Rafael Baba oğlu Hüseynov,
AMEA –nın həqiqi üzvü, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Mahirə Həmid qızı Quliyeva,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd
Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi”
şöbəsi

Müdafiə “___” ___ 2017-ci il saat “___” - da Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki
D 01.131- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı, H. Cavid prospekti 115, Akademiya
şəhərciyi, Əsas bina, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron
akt zalı, IV mərtəbə

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

Ismixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Türkiyə ilə dinamik inkişafda səciyyələnən ədəbi-mədəni əlaqələr bu ölkənin qədim və zəngin ədəbiyyatının obyektiv və elmi şəkildə öyrənilməsinə münbit zəmin yaratmışdır. Sözsüz ki, belə bir şəraitdə türk söz sənətində mühüm yer tutan çoxəsrlik klassik divan poeziyasının araşdırılması xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Türkiyə divan poeziyası bir sıra ümumtürk, ümummüsəlman və ümumşərq ənənələrini ehtiva etməklə yanaşı, quruluşu və dövlətləşmə mərhələsi onun təşəkkülü və özünütəsdiq dövrü ilə (XIII - XV əsrlər) üst-üstə düşən Osmanlı İmperiyasının ədəbi-estetik məntiqini, ictimai-mədəni həyatını, din və dil mənzərəsini, duyğu və düşüncə aləmini son dərəcə dolğun əks etdirir.

Öz məxsusi sənət anlayışı və estetikası olan divan ədəbiyyatı onu araşdırmaq istəyən tədqiqatçıların qarşısında aktual və mürəkkəb problemlər qoyur. Bu aktuallıq, ilk növbədə, onunla şərtlənir ki, müasir insanlar, bütün hallarda, istər çağdaş yaşamlarında, istərsə də gələcəyə baxışlarında öz tarixi keçmişinə, qədim milli-mənəvi köklərinə, zəngin mədəni sərvətlərinə söykənmə zərurətilə qarşılaşırlar. Bu zərurətdən doğan marağın təmini məqsədilə müraciət ediləcək mühüm qaynaqlardan biri, heç şübhəsiz, klassik poeziya abidələridir. Belə ki, türk-islam dünyasında hikmət və irfan dəyərləri mənsur kitablar, risalə və şərhərlə yanaşı, ərəb, fars və türkdilli epik və lirik poeziya nümunələrində də dolğun şəkildə ifadə edilmişdir. Öz dövrünün düşüncə və duyğularını oxucuya poetik dillə çatdıran divan ədəbiyyatı bütövlükdə türk dünyasının ortaq tarixi-mədəni keçmişini hərtərəfli araşdırmağa, möhtəşəm klassik söz sənəti abidələrini yaxından tanımağa imkan və şərait yaradır.

Problemin mürəkkəbliyi və çətinliyinə səbəb olan amillər çoxcəhətli və müxtəlifönlüdür. Belə ki, tarixi hadisələrin, sosial-iqtisadi şərtlərin və siyasi hakimiyyətlərin təsiri ilə türk divan ədəbiyyatı öncə İslam mədəniyyəti və ərəb ədəbiyyatından bəhrələnmiş, xüsusən klassik fars poeziyasından qidalanaraq sinkretik xarakter daşıyan Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı təməlinə təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyatı yaxşı başa düşmək, təhlil və şərh edə bilmək üçün dini inanclar (ayə və hədislər), islami elmlər (təfsir, kəlam, fiqh), islam tarixi, təsəvvüf rəmzləri, İran mifologiyası (hökmdarlar və hadisələr), Peyğəmbər qissələri,

möcüzələr, əfsanələr, rəvayətlər, tarixi-əfsanəvi, mifoloji şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında kifayət dərəcədə məlumatlı olmaq lazımdır.

Digər tərəfdən, divan ədəbiyyatının qədim və zəngin qaynaqlarının araşdırılması o dövrün türk tarixi, adət-ənənələri və milli mədəniyyətinin öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur. Bütün bunlarla yanaşı, özünəməxsus dili və üslubu, xalq poeziyasından fərqli vəznə, janrları və formaları, duyğu, düşüncə və xəyal aləmi olan divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkülündən (XIII əsr) tənəzzülünə qədər (XVIII əsrin sonu) təxminən 600 illik tarixi dövrün ədəbiyyat anlayışı, klassik sakral və profan şeir, ərəb-fars-türk dillərinin sintezindən yaranmış Osmanlı türkcəsinin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında da yaxşı təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Problemin həllinin vacibliyinə gəlincə, bu, ilk növbədə, poetik janr və formaların, epik və lirik şeir şəkillərinin türk ədəbiyyatı tarixində tutduğu aparıcı mövqedən, bütövlükdə türk poeziyasının təşəkkülü və inkişafındakı mühüm rolundan irəli gəlir. Belə ki, divan poeziyasını tarixi aspektdə öyrənməklə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, nəzm növü, xüsusən onun məsnəvi kimi epik şeir şəkli türk ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixində uzun müddət nəsr janrlarının da bəzi funksiyalarını öz üzərinə götürərək həyati materialın estetik dərkə və əks etdirilməsi işində mühüm rolə malik olmuşdur.

Divan poeziyasının tədqiqi bütövlükdə türk şeirinin inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə, ədəbi prosesin dinamikası, bu və ya digər inkişaf mərhələsində ədəbiyyatın ideya-estetik prinsiplərinin təkamülünü, inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə, həm ayrı-ayrı janrların, həm də bütövlükdə poeziyanın tematikası və bədii imkanlarının köklərini, onları zənginləşdirən başlıca ədəbi-ictimai amilləri ortaya çıxarmağa imkan verir.

Fikrimizcə, yuxarıda deyilənlərin hamısı türk divan poeziyasının təşəkkülü və təkamülü tarixinin xüsusi araşdırılmasını, onun janrlarının nəzəri məsələləri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqini, dövrün klassik şairlərin hər birinin türk divan poeziyasının formalaşması və zənginləşməsi prosesindəki xidmətini müəyyənləşdirməyi aktual və zəruri edir.

Tədqiqatın obyektə və predmeti. Tədqiqatın obyektə klassik türk poeziyasının zəngin və tarixi-xronoloji zaman baxımından geniş bir dövrünün – XIII-XV əsrlərin Divan şairlərinin bədii irsi və bu möhtəşəm ədəbiyyatın ilkin təşəkkül qaynaqlarıdır.

Sözgedən dövrün Əhməd Fəqih, Şəyyad Həmzə, Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Sultan Vələd, Aşıq Paşa, Süleyman Gülşəhri, Süleyman

Çələbi, Şeyxi, Məsud bin Əhməd, Yusuf Məddah, Mustafa Şeyxoğlu, Tacəddin Əhmədi, Həmdullah Həmdi Çələbi, İsa Məsihi, Zeynəb Hatun, Əhməd Paşa, İsa Necati, Mehri Hatun və başqa sənətkarlarının poetik irsinin ideya-məzmun, mövzu, ədəbi janr, təsvir və ifadə vasitələri kimi sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından öyrənilməsi isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd XIII – XV əsrlər türk divan poeziyasının formalaşması prosesini, onun ilkin təşəkkül qaynaqları və təkamül mərhələlərini, nəzəri-estetik məsələləri və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, janr və şəkillərini, bu dövrdə yaşayıb yaratmış sənətkarların poetik bədii irsini elmi elmi cəhətdən tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı problemləri həll etmək vəzifələri qoyulur:

- türk divan şeirinin ilkin təşəkkülündə yer alan şifahi xalq yaradıcılığı, folklor və XIII əsrə qədərki ümumtürk qaynaqlarını müəyyən etmək;

- türkdilli divan poeziyasının təşəkkülü və təkamülündə islami Şərq mədəniyyətinin, ərəb və fars ədəbiyyatı sənətkarlarının təsiri məsələsini aydınlaşdırmaq;

- təsəvvüf fəlsəfəsi və islami elmlərin, irfani hikmət və motivlərin, təriqət ideya və görüşlərinin türk divan poeziyasının mövzu, məzmun, süjet, obraz, məcaz və rəmzlər sistemindəki yerini işıqlandırmaq;

- divan şeirinin nəzəri-estetik problemlərini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- klassik türk poeziyasının dini və dünyəvi janrlarının, beyt əsaslı və bəndli şeir şəkillərinin elmi-nəzəri təsnifatını verməklə onların ortaq və fərqli məziyyətlərini müqayisəli planda işıqlandırmaq;

- bütövlükdə divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkülü və inkişafında mühüm rol oynamış XIII - XV əsr sənətkarlarının divan poeziyasının özünüifadə, özünütəsdiq və dinamik inkişafı prosesindəki fərdi xidmətlərini müəyyənləşdirmək.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

- klassik türk divan poeziyasının ilkin nümunələri, ədəbi janr və şəkilləri, poetik strukturu və ümumi estetik yönümü ərəb-müsəlman mədəni mühitinin və fars ədəbiyyatının təsiri altında formalaşmışdır;

- üç dildə yaranan türk divan poeziyası özündə həm islam mədəni mühitindən doğan ümumi və müştərək cəhətləri, həm də hər bir xalqa və bölgəyə xas olan fərdi milli-etnik və başqa yerli ünsürləri birləşdirir;

- türk divan poetikasının bir çox xüsusiyyəti birbaşa ərəb ədəbiyyatından deyil, fars dilində yazılmış əsərlərdən götürülmüşdür və uzun əsrlər eyni coğrafi məkanda bir-birinə yaxın qonşuluq və təmas şəraitində yaşayan farslar və türklərin yaratdığı klassik ədəbi nümunələrdə müştərək ünsürlər daha çoxdur;

- türklərlə farsların qarşılıqlı tarixi-mədəni və ədəbi yaradıcılıq əlaqələri öncə Orta Asiyadan başlamış, sonra Azərbaycana və Anadoluya keçmişdir;

- şifahi xalq yaradıcılığı, folklor və epos mədəniyyəti, zəngin ümumtürk ədəbi fondunu təşkil edən dini-ideoloji, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə söykənən didaktik yazılı abidələr türk divan ədəbiyyatının ilkin qaynaqları sırasındadır;

- türk divan poeziyasının təşəkkülü və özünütəşəkkül mərhələsində öz məxsusi estetik meyarlarının formalaşmasında, eləcə də sonrakı inkişafında klassik Şərqi mədəniyyətinin, ərəb və fars ədəbiyyatlarının, təsəvvüf fəlsəfəsi və islami elmlərin, irfani hikmət və motivlərin çox mühüm rolu olmuşdur;

- türk divan poeziyasının ilkin təşəkkül mərhələsi XIII-XIV əsrlərə, formalaşmasını tamamlama və özünütəşəkkül mərhələsi XV əsrə təsadüf edir;

- türk divan poeziyası XVI-XVII əsrlərdə, eləcə də qismən XVIII əsrin I yarısında özünün dinamik inkişaf, yüksəliş və zirvə dönməni yaşamış, XVIII əsrin sonlarından etibarən tənəzzül dövrünə girmişdir.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını filologiya elmi sahəsindəki milli və ümumbəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılması, müasir ədəbiyyatşünaslığın əldə etdiyi son nailiyyətlər təşkil edir. Tədqiqat zamanı tarixilik prinsipinə ardıcıl riayət edilmiş, faktoloji materialın təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin yazılması prosesində Türkiyə, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığı, şərqşünaslığı və türkologiyasının müvafiq tədqiqatlarının təcrübə və nəticələrindən, divan poeziyası janrlarının nəzəri-estetik prinsipləri və sənətkarlıq məziyyətlərinə dair elmi əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi üç əsrlik dövrün türk divan poeziyasının Azərbaycan türkologiyasında elmi ardıcılıqla və sistemli şəkildə ilk müstəqil monoqrafik araşdırmasıdır. İlk dəfə olaraq türk divan poeziyasının təşəkkülü mərhələsi onun meydana gəlməsi və formalaşmasında yer alan qaynaqlar, təsəvvüf və dünyəvi şeir nümunələri

müstəvisində araşdırılır. Mövzu türk divan poeziyasının ən mükəmməl abidələrinin tək-tək təhlili çərçivəsində yox, bütöv şəkildə, onun formalaşmasını şərtləndirən kökləri, qaynaqları, sinkretik islam mədəniyyətinin bütün qolları ilə bilikdə tədqiq və təhlil edilir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. İndiyə qədər türk divan poeziyası və onun sənətkarlıq məsələləri haqqında Azərbaycan türkologiyasında müstəqil ümumiləşdirici elmi-nəzəri əsər yazılmamışdır. Bununla yanaşı, Türkiyə ədəbiyyatı tarixinə, türk sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına, divan poeziyasının ayrı-ayrı janrlarına dair kitab, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaiti, elmi məqalə və tədqiqat xarakterli digər əsərlərdə dissertasiya işinin obyektı olan mövzuya, nəzəri-estetik məsələlərinə, klassik şairlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə toxunulmuş, qiymətli fikirlər söylənmişdir.

Biz burada, ilk növbədə, bilavasitə Türkiyə ədəbiyyatına, xüsusən divan poeziyası və onun nümayəndələrinin bədii irsinə dair dəyərli elmi-tədqiqat əsərləri və kitablarından faydalandığımız Azərbaycanın görkəmli türkoloq, şərqşünas, ədəbiyyatşünas və mətnşünas alimləri A.Rüstəmov¹, Əkrəm Cəfər², N.Cəfərov³, A.Abiyev (Aydın Abi Aydın)⁴, N.Araslı⁵, T.Məlikli⁶, A.Musabəyli⁷, J.Əliyeva⁸, E.Quliyev⁹, Ə.Rəsulov¹⁰,

---

1.Rüstəmov A. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Bakı: Elm, 2005.

2.Cəfər Ə. Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977;

3.Cəfərov N. Qədim Türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004; Yenə onun: Türk xalqları ədəbiyyatı. I c. Bakı: Çarşıoğlu, 2006;

4.Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, Bakı: Təknur, 2010; II cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007; Yenə onun: Füzuli və Türkiyə poeziyası. Bakı: Ozan, 2002;

5.Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı Bakı: Elm, 1980;

6.Меликли Т. История литературы Турции. М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2010; 7.Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin

“Firqətnamə”si. Bakı: Nurlan, 2010.

8.Əliyeva J. Dünyanın tanıdığı Füzuli. Bakı: Çarşıoğlu, 2010;

9.Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı: Orxan, 2003; Yenə onun: Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Conatant Empary, 2003;

10.Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsrı Bakı: Nurlan, 2004.

A.Xəndan¹, R.Əhmədov², X.Hümbətova³, A.İbrahimova⁴, V.Musalı⁵, L.Rəhimova⁶, R.Hüseynov⁷ və K.Məmmədžadəninin⁸ adlarını qeyd etməyi özümü zə borc bilirik.

Dissertasiyada türkoloq-alimlər A.Babayev, R.Əskər, X.Quliyeva-Qafqazlı, S.Qasımlı, R.Quliyev, B.Osmanova, E.Xəlilova, M.Hacıyeva, F.Bayat, A.Qurbanov, R.Əhmədov, A.Qasımova, T.Axundova, F.Dursunova, E.Məmmədova, E.Babayeva, S.Gündoğdu, H.Məmmədova, N.Mustafayeva və digərlərinin Türkiyə söz sənəti tarixinə, onun ayrı-ayrı dövr və abidələrinə, ədəbi janrlarına, sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş monoqrafiyalarında, kitab və elmi məqalələrində tədqiqatımızın mövzusunə dair irəli sürdükləri qiymətli fikirlərdən yararlanmışdır.

Tədqiqat işində qədim və orta əsrlər klassik Azərbaycan və Şərqi xalqları ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində böyük əmək sərf etmiş görkəmli alimlərimiz H.Araslı, M.Quluzadə, Z.Quluzadə, M.M.Əlizadə, M.Sultanov, M.Mahmudov, C.Qəhrəmanov, Ə.Məmmədov, T.Kərimli, R.Hüseynov, G.Baxşəliyeva, T.Məmməd, A.Əliyeva-Kəngərli, Ə.Səfərli, X.Yusifli, M.Kazımov, İ.Həmidov, M.Nağısoylu, M.Quliyeva, F.Əzizova, N.Göyüşov, K.Allahyarov, P.Kərimov, T.Quliyev, S.İbrahimov,

---

1.Xəndan A. Yəhya Kamal Bəyatlı yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2002.

2.Ахмедов Р. Пути развития турецкой литературы. Баку: Нафта-Пресс, 2001;

3.Hümbətova X. Yunus Əmrə. Bakı: Elm və təhsil, 2012;

4.İbrahimova A.Yunus Əmrə divanının linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011;

5. Musalı V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri. Bakı: Nurlan, 2009; Yenə onun: XV-XVII əsrlər Türk təzkirəçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007;

6.Rəhimova L. Süleyman Çələbi Bursalının “Vəsilitün-nicat” əsərinin tekstoloji təhlili və elmi-tənqidi mətni Bakı: Nurlan, 2007;

7.Hüseynov R. Mahmud Baqinin “Divan”ının müqayisəli tekstoloji-filoloji tədqiqi. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu. F.ü.f.d. diss. avtoreferatı, əlyazma hüququnda, 2010;

8.Məmməd zadə K. Gelibolulu Müslihəddin Mustafa Süruri və onun “Bəhrül-maarif” əsərinin tədqiqi. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. F.ü.f.d. diss..avtoreferatı, əlyazma hüququnda, 2016.

Y.Babayev,A.Qasımova, S.Şıxıyeva və digərlərinin klassik ədəbiyyata, o cümlədən divan poeziyasına dair dəyərli əsərlərindən, elmi-nəzəri görüşlərindən istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyada türk Divan ədəbiyyatının təşəkkülü, təkamülü və inkişaf mərhələləri, təsəvvüf poeziyası, eləcə də türk ədəbiyyatı tarixi və ədəbi janrları üzrə böyük xidmətləri olan tanınmış Türkiyə ədəbiyyatşünasları Mehmet Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ertaylan, Ağah Sırrı Levend, Mustafa Nihat Özön, Əhməd Həmdi Tanpınar, Ahmet Kabaklı, Nihad Sami Banarlı, Mehmet Kaplan, Faruk K.Timurtaş, Vəfə Mahir Qocatürk, Kənan Akyüz, Şükran Kurdakul, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Həsibə Mazıoğlu, İnci Engünün, Haluk İpekten, Abdulkadir Karahan, Ali Akbaş, Talat Sait Halman, Ramazan Korkmaz, Nurettin Demir, Şükrü Dilçin, Bilge Ercilasun, İskender Pala və digər tədqiqatçıların türk ədəbiyyatı tarixi, xüsusən divan ədəbiyyatı ilə bağlı fundamental tədqiqat əsərləri, klassik türk sənətkarlarının həyat və yaradıcılığı sahəsindəki araşdırmaları təhlilə cəlb olunaraq elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqat işində Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqi, təhlili və təbliğində mühüm xidmətlər gösərmiş Avropanın və keçmiş Sovet İttifaqının tanınmış şərqsünasları A. fon Qaben, E.Gibb, A.Bombaçi, V.Bartold, E.Bertels, V.Smırnov, A.Krımskiy, A.Samoyloviç, İ.Kraçkovski, V.Qordlevski, İ.Melikoff, İ.Stebleva, V.Qarbuzova, Y.Maştakova, X.Kamilev, L.Alkayeva, İ.Borolina, İ.Sonina, S.İvanov, E.Cavelidze və digərlərinin divan ədəbiyyatının təşəkkülü, təkamülü, qaynaqları, nəzəri-estetik prinsipləri, janrları, eləcə də klassik türk ədəbiyyatının ümumi məsələləri ilə əlaqədar əsərləri, konseptual fikir və mülahizələri, türk divan şairlərindən bədii və filoloji tərcümələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən nəzəri baxımdan türk ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə divan poeziyası janrlarının təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılması və yazılmasında, bütövlükdə tanınmış klassik türk sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiyaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrinin fənn proqramlarının, dərslük və dərslər vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür.

Dissertasiya işindən hal-hazırda Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələrinə tədris olunan klassik türk ədəbiyyatı tarixi fənni üzrə mühazirələrdə geniş istifadə edilir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi-nəzəri müddəa və nəticələri iki monoqrafiyada, respublikamızda və xaricdə çıxan nüfuzlu elmi-nəzəri jurnallarda nəşr olunmuş 20-dən artıq məqalədə, elmi-praktik konfranslardakı məruzə və tezislərdə, eləcə də dərslər və metodiki vəsaitlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, hər biri üç yarımfəslə bölünmüş dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və qaynaqlardan ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı, əhəmiyyəti, qarşıya qoyulan başlıca məqsəd və vəzifələr, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası və işin quruluşundan bəhs edilir. Qeyd olunur ki, türk divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkül dövrü XIII-XIV əsrlərə təsadüf edir. Onun formalaşmasını tamamlaması və özünü təsdiq mərhələsi XV əsrdir. Divan poeziyası XVI-XVII əsrlərdə, eləcə də qismən XVIII əsrin I yarısında özünün yüksəliş və zirvə dönməni yaşayır. XVIII əsrin II yarısından etibarən (Şeyx Qalibin yaradıcılığı istisnaqlıq təşkil edir) tənəzzülə qədəm qoyur. XIX əsrin II yarısında türk ədəbiyyatı, xüsusən türk nəsrini “TənziMAT” və “Sərvəti-fünun” mərhələləri ilə Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsir dairəsinə girməyə başlayır. Bu dövr bütövlükdə köhnə tipli ədəbiyyatdan yeni, qərbyönlü maarifçi və tənqidi-realist ədəbiyyata keçid mərhələsidir.

Dissertasiyada divan ədəbiyyatının təşəkkül mərhələsi (XIII-XV əsrlər), onun meydana gəlməsi və formalaşmasında yer alan dini-irfani təsəvvüf şeiri və dünyəvi divan poeziyanın ən mükəmməl nümunələrinin

təhlili müstəvisində və onun formalaşmasını şərtləndirən kökləri, ədəbi qaynaqları, sinkretik islam mədəniyyətinin bütün qolları ilə birlikdə tədqiq edilir. İrəli sürülən nəzəri müddəalar başlanğıcını XIII əsr Səlcuqlar dövrünün şairi Xoca Dəhhanidən alan Türkiyə divan ədəbiyyatı onun beşiyi başında duran dünyəvi və təsəvvüfi, o cümlədən təkkə mənsublu Əhməd Fəqih, Şeyyad Həməzə, Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Sultan Vələd, Aşiq Paşa, Süleyman Çələbi, Şeyxi, Məsud bin Əhməd, Yusuf Məddah, Mustafa Şeyxoğlu, Tacəddin Əhmədi, Həmdullah Həmdi Çələbi, İsa Məsihi, Əhməd Paşa, İsa Necati, Mehri Hatun və başqa sənətkarların yaradıcılığının tədqiqi əsasında, onların konkret şeir nümunələri və məsnəvilərinin təhlili yoluyla əyaniləşdirilir.

I fəsil **“Türk divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkül qaynaqları”** adlanır. Fəslin **“Folklor və epos mədəniyyəti”** başlıqlı birinci yarımfəslində qeyd olunur ki, türk divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkül qaynaqları içərisində ümumtürk şifahi xalq yaradıcılığı və folklor nümunələri, ümummüsəlman poetika ənənələri mühüm yer tutur.

Biz belə hesab edirik ki, Anadolu türk ədəbiyyatının kökləri, ilk növbədə, qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə eyni tarixi ərazidə yaşamış türk xalqlarının zəngin şifahi yaradıcılığına və epos mədəniyyətinə söykənir. XI əsrə qədər türklər bir çox köçəri tayfalar kimi, müxtəlif səbəblərə görə yaşayış yerlərini tez-tez dəyişmək məcburiyyətində qalırdılar. Bu yerdəyişmələr nəticəsində onlar başqa tayfalarla, millətlərlə ünsiyyətdə olurdular və müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalırdılar. Lakin, tarix boyu, türklər ictimai həyatda baş verən proseslərin təsiri ilə müəyyən dəyişiklikləri qəbul etsələr də, öz milli kimliklərini qoruyub saxlayır, öz ədəbiyyatlarını da milli zəmində yaradırdılar. İlkin ədəbi nümunələrə nəzər salmadan, klassik türk ədəbiyyatı haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Çünki, qədim dövr türk ədəbiyyatı ilə orta əsrlər klassik türk ədəbiyyatı arasında sıx əlaqə vardır, başqa sözlə orta əsrlər türk ədəbiyyatı qədim ümumtürk ədəbiyyatının qanuni varisidir. Sadəcə, qədim dövr əsasən “mərasim” nəğmələri, mifologiya və rəvayətlər dövrü, orta əsrlər isə “qəliblənmiş” poeziya dövrüdür.

Bu yarımfəsildə qədim və orta çağ ümumtürk şifahi xalq yaradıcılığı və folklor nümunələri (mərasim nəğmələri, ibtidai əmək nəğmələri, nağıllar, əfsanələr “Oğuznamə”lər, “Həməzənamə”lər, “Saltuknamə”lər, “Battal Qazi”lər) təhlilə cəlb edilmiş, xüsusən türk ədəbiyyatı tarixində rast gəlinən yerli tayfaların üç əsas mərasiminə (1.“Sığır” - ov ovlamaqla

əlaqədar ümumi ziyafət; 2. “Şölən” - qurbanlıq mərasimi; 3. “Yuğ” - matəm mərasimi) geniş yer ayrılmışdır.

Burada İslamdan sonrakı türk söz sənətində zəngin aşıq ədəbiyyatı nümunələri, eləcə də həm islamiyətdən öncəki dastanlara (Yaratılış; Saka dastanları – Alp Er Tunga və Şu; Hun-Oğuz, Göktürk dastanları – Bozkurt, Ergenekon; Uygur dastanları – Türeyiş, Altun yaruk, Ceştani Bey, Göç), həm də islamiyətdən sonrakı dövrün dastanları (Manas, Cengiz Han, Timur, Seyyid Battal Gazi dastanları, Danişmendnamə və s.) təhlilə cəlb olunmuşdur.

I fəslin “**Ümumtürk ədəbi fondu**” adlanan ikinci yarımfəslində ilk ümumtürk yazılı ədəbi nümunələri – Orxon abidələri - Kültiğin, Bilgə Kağan və Tonyukuk yazıları, “Qutadqu-biliq”, “Divanü lüğət-it türk”, “Divani-hikmət”, “Atəbətül-həqayiq” əsərləri Anadolu türk divan ədəbiyyatının təşəkkülündə yer alan ədəbi qaynaqlar kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, Orxon abidələri ilk türk yazılı ədəbi nümunələri olaraq, “şifahi xalq yaradıcılığı və epos”larla sonrakı Anadolu türk ədəbiyyatı arasında həm tarixi mərhələ kimi, həm də mövzu və dil baxımından keçid mərhələsini təşkil edir. Məsələn, mövzu baxımından həm şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində və eposlarda, həm Orxon yazılarında, həm sonrakı ədəbi nümunələrdə qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, igidlik, dürüstlük, kamillik, gözəllik kimi anlayışlara əsas yer verilir. Bu yazıların türk xalqlarına məxsus dastan diliylə yazılması türklərin hələ qədim dövrlərdə formalaşmış ədəbi dilə malik olduğundan xəbər verir.

Məlumdur ki, türklər islamı VIII-IX əsrlərdən etibarən qəbul etməyə başlayıblar. Lakin ilk islami türk əsərlərinin XI əsrdə meydana gəlidiyi müşahidə olunur. VIII-XI əsrlər arasındakı müddətdə türklərin ədəbi əsərlər yaratmadığını düşünmək düzgün deyil. Çünki, islami türk ədəbiyyatının ilk əsərləriylə tanış olduqda, onların əsaslı bir hazırlıq dövrü keçdikləri və islamdan sonrakı “boşluq dövründə” bir çox türkcə əsərlərin mövcud olması ehtimalı vardır. Yalnız, hər hansı səbəblərə görə bu əsərlər bizə gəlib çatmamışdır. Düvrümüzə qədər gəlib çıxan ümumtürk ədəbi nümunələri ərəb və fars sözləriylə, vəzn və nəzm şəkilləriylə zənginləşərək Tükiyə divan poeziyasının qaynaqları arasında öz layiqli yerini almışdır.

Bu yarımfəsildə islami türk ədəbiyyatının ilk dolğun nümunələri kimi Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-biliq”, Mahmud Qaşqarlıının “Divanü-lüğət-it-türk”, Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” və Əhməd Yüqnəkinin “Atəbətül-həqayiq” adlı əsərləri təhlilə cəlb olunur və bu abidələrin

ümumtürk yazılı ədəbiyyatının əsasını, divan ədəbiyyatının başlanğıcını və ilk təşəkkül qaynaqlarını təşkil etdikləri elmi şəkildə əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, sonralar divan ədəbiyyatının əsas atributları olan əruz vəznü və onun mürəkkəb təfilə-qəlibləri, qafiyələnmə sistemi, poetik janr və şəkllərinin ilk nümunələri (məsnəvi, əruz, qəsidə, rübai və s.), mövzu, süjet, didaktivlik, bəşəri ideya və əxlaqi-mənəvi dəyərlər, türk-müsəlman düşüncəsinin dövlətçilik, idarəçilik məharəti, qayda-qanunlarla yaşamaq kimi prinsipləri, şərq poeziyasında tez-tez rast gəlinən motivlər – ahıllıq, etibarsız dostlar, dünyanın sonunda insanları gözləyən fəlakətlər və s. məhz bu ümumtürk abidələrində öz əksini tapmışdır.

I fəslin **“Şərq ədəbiyyatı və islami təsəvvüf”** adlanan üçüncü yarımfəslində türk divan poeziyasının yaranmasında, fars və ərəb ədəbiyyatlarının mühüm rolu olduğuna diqqət çəkilir. Qeyd olunur ki, türk divan ədibləri əksər poetik vəznü və janrları, üslub və ifadə tərzini, mövzu və məzmunu fars və ərəb sənətkarlarından öyrənmiş, tərcümə, təbdil, iqtibas, tənzir, qismən də təqlid etmişlər. Bir çox türk sənətkarları ərəbcə və farsca əsərlərlə tanış olub, türkcə ilə yanaşı, elə həmin dillərdə də əsərlər yazmışlar. Başqa bir qrup qələm sahibləri ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərini tərcümə yolu ilə türk ədəbiyyatına gətirmiş, həmin tərcümə əsərlərini nümunə götürərək təbdil və tənzir yolu ilə yeni əsərlər ortaya qoymuşlar. Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra ərəb dili, ərəb mədəniyyəti və təbii ki, ərəb ədəbiyyatı türk düşüncə tərzini və bütünlükdə türk sivilizasiyasını öz güclü təsiri altına almışdır. Bu baxımdan Divan ədəbiyyatının yaranmasında da ərəb ədəbiyyatının, ərəb ədəbi ənənəsinin təsiri bariz şəkildə özünü göstərmişdir.

Bunu xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, türk sənətkarlar ərəb poeziyasının əruz vəznünü və ədəbi janrlarının əksəriyyətini fars ədəbiyyatı və sənətkarları vasitəsilə əxz etmişlər. Səlcuqilər sarayında fars dili hakim olmuş, həmin dildə olan qaynaqlar türkləri özünə cəlb etmişdir və buna görə də fars ədəbiyyatı nümunələrinin türkcəyə tərcüməsi dövrün tələbinə çevrilmişdi. İran ədəbiyyatı da öz növbəsində islamdan sonrakı mərhələdə bir sıra keçmiş milli ənənələri saxlasa da bütövlükdə Quran və islam maarifi ilə zənginləşən ərəb ədəbiyyatından təsirlənmişdir. İstər fars, istərsə də türk klassik ədəbiyyatı əruz və qafiyə ilə yanaşı, ədəbi janr və növləri, mövzu və ideya-məzmun motivlərini, hətta obrazlar sisteminin əksəriyyətini ərəb mədəniyyətindən götürmüşlər. Ancaq onlar bütün bunları sadəcə mexaniki olaraq təqlid etməmiş, onların bir qismini ixtisar etmiş, bir

qismini dəyişərək öz ənənələri ilə uyğunlaşdırmış, bir çox hallarda isə yeniliklər yaratmışlar. Başqa sözlə desək, bu vəziyyət heç də bəzi Qərb müəlliflərin və onları təkrarlayan bəzi türk araşdırıcılarının iddia etdikləri kimi, türk Divan ədəbiyyatının orijinallığını şübhə altına almağa əsas vermir.

Bu yarımfəsildə dövrün tərcümə ədəbiyyatının müsbət və mənfi tərəfləri ətraflı şərh edilir. Qeyd olunur ki, bir tərəfdən, tərcümələr vasitəsilə türk dilinə yüzlərlə alınma söz keçir, türk dili zənginləşirdi. Türk ədəbiyyatında yeni-yeni janrlar, sintaktik fiqurlar, məcazlar sistemi, estetik ifadə metodu yaranırdı, türk ədəbiyyatında mövzu, tip, xarakter rəngarəngliyi formalaşırıdı. Digər tərəfdən, ərəb-fars sözləri türk sözlərini yavaş-yavaş sıxışdırıb dilin lüğət tərkibindən çıxarır, ədəbiyyat və dil tədricən milli zəmindən uzaqlaşır, yeni bir yazı dili, mürəkkəb bir üslub yaranırdı. Yeni təzahür edən yazı dili canlı danışq dilindən, xalq dilindən köklü şəkildə fərqli bir dilə çevrilirdi. Onu anlamaq üçün xüsusi təhsil almaq, mədrəsədə oxumaq zərurəti yaranırdı. Belə bir məqam xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Divan ədəbiyyatının meydana gəldiyi və təşəkkül tapdığı dövrdə (XIII-XV əsrlər) türk, ərəb və fars dillərinin sintezindən ibarət olan və osmanlıca adı ilə tanınan yazı dili hələ tam şəkildə formalaşmamışdı, dövrün yazılı poeziya və nəsr dili, xalq ədəbiyyatı nümunələri türkologiyada “Əski Anadolu türkcəsi” adı ilə tanınan və oğuz-qıpçaq təməlində formalaşan türk dilində yaranırdı. Əlbəttə, bütün bunlar ictimai-tarixi şəraitin, dilxarici və dildaxili faktorların təsirinin nəticəsi idi. XV əsrin sonlarından, xüsusən XVI əsrdən etibarən türk Divan şairlərinin və qismən də nasirlərin əsərlərində sadəlik və xalq tərəfindən başa düşülmək istəyi tədricən arxa plana keçir. Şeirdə zəngin qafiyə sistemi, çoxlaylı təşbehlər, Qurani-Kərim, islam hikməti və elmlərinə xas terminlərlə dolu, hecadan uzaqlaşmış, əruz vəznə ilə tənzimlənən misra və beytlər, uzun-uzun cümlələr, izafət birləşmələri, feli bağlamalar, ki (kim), və (vü) bağlayıcıları ilə birləşdirilən nöqtəsiz-vergülsüz cümlələr, nəşrdə isə şeir kimi düşüncədən çox bəzək-düzəkli ifadələr, səcli və qafiyəli parçalar bu dövr ədəbi nümunələrinin başlıca məziyyətləridir.

Araşdırmalar göstərir ki, XIV əsrdə ərəb və fars dillərindən tərcümə edilən islam tarixi, nəsihətəməz heyvan hekayələri, dövlət adamlarına öyüd-nəsihətlər, Quran-ı Kərim və təfsirləri kimi əsaslı kitablar, müxtəlif dini, tarixi, əfsanəvi, didaktik, folklor və tibbi məzmunlu əsərlər, “Kəlilə və Dimnə”, “Marzibannamə”, “Qabusnamə”, “Mirsadül-İbad”, “Qisasül-

ənbiya”, “Təzkirətül-övliya” kimi məşhur abidələr türk divan ədəbiyyatının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Bu yarımfəsildə Hz.Həmzənin qəhrəmanlıqlarından fəxrlə bəhs edən “Həmzənamə”lər, Seyyid Battal Gazinin qəhrəmanlıqlarına dair “Battalnamə”lər, Danişmənd Əhməd Qazinin igidlik və şücaətini öyən “Danişməndnamə”lər, Xorasanlı Əbu Müslimin qəhrəmanlıqlarını dastanlaşdıran “Əbu Müslimnamə” kimi dövrün mənsur əsərləri də divan ədəbiyyatının ilkin təşəkkül qaynaqları kimi dəyərləndirilir. Xüsusu olaraq vurğulanır ki, ərəb və fars dillərindən türkcəyə çevirilən əsərlərə sadəcə tərcümə kimi baxmaq doğru deyil, çünki, mütərcim özünə görə, bəzi yerlərdə tərcümə zamanı ixtisarlar, bəzi yerlərdə isə əksinə əlavələr edərək, həmin əsərləri bir növ özünüküləşdirir, yeni yaradıcılıq nümunəsi meydana gətirirlər. Türk divan ədəbiyyatı uzun zaman içərisində ərəb-fars ədəbi məktəblərinin təsiri ilə cilalanmış, özünə mürəkkəb və mükəmməl bir poetik sistem yaratmış, bu sistem nəticə etibararı ilə türk ədəbi dili və üslubunun zənginləşməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən, türklər islamaşdıqdan sonra bu dinlə paralel şəkildə yaranan böyük və zəngin bir mədəniyyət onların öz mədəniyyətinə çevrilmiş, islami dəyərlər cəmiyyətin həyatına və insanların məişətinə daxil olmuş, zaman keçdikcə türklər həmin din və mədəniyyətin daşıyıcıları kimi çıxış etməyə başlamışlar. Belə olduğu halda islam mədəniyyətinin ədəbi prosesə və sənətə təsiri zərurət kimi görünür. Deməli, ərəb ədəbiyyatının və islam mədəniyyətinin müsəlman xalqların ədəbiyyatına təsiri təbii bir hal kimi dəyərləndirilməlidir. Burada ərəb xəttinin islam dünyasında yayılmasını da mühüm bir amil kimi qeyd etmək olar. Qeyri-ərəblər bu xətlə bərabər ərəb müsəlman elm və mədəniyyətinin bütün tərəfləri ilə təmasda oldular. Din, dil, yazı və kitab həmin zəngin mədəniyyətin mühüm ünsürləridir. Elm və kitab mədəniyyətinin inkişafı ilə müsəlmanların dünyagörüşü də genişlənir və bu böyük prosesdə türklər də iştirak edirdilər. Təbii ki, ədəbiyyat və ədəbi-mədəni mühit həmin prosesdən ayrı qala bilməzdi.

Bu yarımfəsildə ərəb ədəbiyyatı və islam mədəniyyətinin türk divan ədəbiyyatına təsiri dörd əsas istiqamətdə – vəzn və qafiyə sistemi; ədəbi növlər və janrlar; poetika (bəlağət və fəsaahət); Quran, hədis və başqa islam elmləri istiqamətlərində araşdırılır.

Dissertasiyanı II fəslə **“Türk divan poeziyası və təsəvvüf”** adlanır. Bu fəslin **“Təsəvvüf və ədəbiyyat”** adlı ilk yarımfəsliində Divan ədəbiyyatının

təşəkkül və inkişafında mühüm amillərdən olan islam düşüncə sisteminin əsas şaxələrindən biri - təsəvvüf araşdırılır, bu mürəkkəb və zəngin cərəyana xas motiv və dəyərlərin türk divan poeziyasına nüfuz dərəcəsi və şəkilləri, sufi ədəbiyyatın ümumi ədəbi prosesdəki yeri təhlilə cəlb olunur.

Məlumdur ki, təsəvvüf islam ictimai-mədəni, dini-ideoloji və mənəvi mühitində formalaşan bir cərəyandır. Təsəvvüfün bəzi firqələrində hind, zərdüştlük, xristianlıq, neoplatonizm, qnostisizm və s. mistik cərəyanların az-çox təsiri olsa da, bütövlükdə bu təlim islam mühitindən və Qurandan qaynaqlanmış, öncə zöhd, ibadət, sadə həyat tərzilə başlamış, sonra tədricən nəzəri baza əsasında məfkurəvi baxımdan formalaşmış və təşkilati cəhətdən təriqətlər şəklində sistemə salınmışdır. IX-X əsrlərdə başlayan bu proses XI-XII əsrlərdə mükəmməl hala çatmışdır. Təsəvvüfün zahiri formal tərəfləri və əməli cəhətləri ilə yanaşı, onun batini tərəfi də vardır və burada əsas diqqət zahirdən batınə yönəlir.

Təsəvvüf anlayışı Şərq ədəbiyyatında IX əsrdən yayılmağa başlamışdır və başlanğıcından sona qədər islami düşüncələr üzərində qurulmuşdur. Bu yarım-fəsilədə diqqəti cəlb edən əsas təsəvvüf motivləri aşağıdakı şəkildə təsnif edilmişdir:

1. Allah, bizə bizim şah damarımızdan da yaxındır. Mütəsəvvüflərə görə Allahın öz bəndəsinə yaxın olması o deməkdir ki, Allah, insana bu qədər yaxın olduğundan onun bütün ehtiyaclarını öncədən bilir, zəruri tələblərini təqdir üzrə ödəyir. Təsəvvüf anlayışına görə: “bir tək vücud vardır, o da “Vücudu-Mütləqdir”, əzəli qüdrət ondadır və başqa heç bir vücud yoxdur. Yeganə varlıq – Allahdır. Kainatda gördüyümüz əşyalar həqiqi və müstəqil bir mövcudiyət daşımır, hər biri Cənabi Haqqın təcəllisindən ibarətdir”. Başqa sözlə, O, bizi bizdən daha yaxşı görür, bilir və tanıyır. Yunus Əmrənin ifadəsiylə desək:

*Sensin bize bizden yakın,
Görünmezsən, hicap nedir?*

2. Türk mütəsəvvüflərinin nəzərinə, müsəlmanlıqda ən dəyərli varlıq insanın özüdür. Türk sufilərində görə, dağların, göylərin, suların, torpağın daşıyamaya bilmədiyi müqəddəs əmanət - ruh verilmiş və insan buna xatir əməllərinə görə tanrı qarşısında məsuliyyət daşıyır, digər varlıqlardan fərqli olaraq hesab verəcəkdir. İnsan eyni zamanda “aləmi-suğra”- kiçik dünya (mikrokosmos) adlanmışdır. Şeyx Qalib həmin fikri bu misralarla nəzmə çəkmişdir:

Hoşça bak zatına kim, zübde-i alemsin sen,

Merdüme-i dide-i ekvan olan ademsin sen.

3. Təsəvvüfdə qızğın mübahisə doğuran mövzulardan biri də haram məsələsidir. Nəyin halal, nəyin haram olması məsələsində rəsmi ruhanilərlə sufilər arasında ziddiyyətlər olmuşdur. Mütəsəvvüflərin fikrincə, insan üçün halal-haramı yalnız və yalnız Allah təsbit edə bilər, digərlərinin sözləri sadəcə təfərrüatdan ibarətdir və insan fəaliyyətində qanun ola bilməz.

4. Türk sufilərin əqidəsinə görə, insana yararlı olacaq söz söylənilməlidir, əgər nəsihət və məsləhətin faydası yoxdursa, onu söyləməyə dəyməz. Sufilər məkana, zaman və dinləyici auditoriyasının ruhuna uyğun olaraq sözlər söyləməyə çalışmışlar. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, onlar dində zorakılığın qəbuledilməz olduğu barədə Qurani-Kərimin hökmünü əsas tutmuşlar. İnsanları qorxutmaqla deyil, sevgi ilə, eşq ilə qane etmək, inandırmaq, qəlbində sonsuz inam və ümid yaratmaq lazımdır. Türk mütəsəvvüfləri bu işdə yenə də Qurani-Kərimi əsas tutmuşlar: “Peyğəmbərin aşkar vəzifəsi təbliğdən başqa bir şey deyildir”. İstənilən zamanda, istənilən mənəbdə, məsləkdə, yaşda, cinsdə, məzhəbdə olan insan üçün gözəl söz xoşdur. Ustad Füzulinin dili ilə desək:

Ver sözə ehya ki, tuttuqca səni xabi-əcəl,

Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.

5. Təsəvvüf ədəbiyyatının ən önəmli cəhətlərindən biri, insanın yaradıcı qabiliyyətinin ön plana çəkilməsidir. Sufilər bir tərəfdən insanın ilahi qüdrət qarşısında aciz olduğunu, digər tərəfdən də, kamilləşmək şərti ilə ən ali varlığa, yaradıcı gücə sahib ola biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşlər. Türk mütəsəvvüfləri kamil insan olmağın ən ümdə şərtinin saf mənəviyyatdan keçdiyinə inanmışlar. Təsəvvüf batini oyanış və əxlaqi-mənəvi paklıq yolu ilə insanın Allahla birbaşa ünsiyyətini mümkün sayır, bu işə bir növ bəşərə öz ilahi mənşəyinə inam hissi aşılayan dini-fəlsəfi dünyagörüşüdür.

Şərq xalqlarının düşüncə dünyasına güclü təsir etmiş təsəvvüf, bədii təfəkkür tərzini də zənginləşdirərək çox sayda ədib və şairlərin yaradıcılığının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Avropalıların sadəcə mistik cərəyan olaraq anladıkları dini və mənəvi duyğuların ifadəsinə təsəvvüf güclü təkan vermişdir.

6. Elmə xüsusi əhəmiyyət verilirdi, mənəvi kamilliyin cənnətə aparan yol olduğu söylənilirdi. Bütün bunlar sübut edir ki, islam Peyğəmbəri (sas) cəmiyyətdə ciddi islahatlar aparmağı planlaşdırmış, təəssüf ki, vaxtsız əcəl

ona öz planlarını gerçəkləşməyə imkan verməmişdi. Peyğəmbərin (sas) dünyasını dəyişməsindən çox keçmədən yenidən əski düşüncə tərzini bərqərar olmuş və 661-ci ildən sonra isə, demək olar ki, hadisələrə baxış qədimlərdə olduğu məcrada cərəyan etmişdir. Mövcud vəziyyətə qarşı etiraz olaraq yerlərdə fərqli düşüncələrin gizli birliyinin rüşeymləri yaranmağa başlamışdı.

7. Dəbdəbəli və əyləncəli həyat tərzinə etiraz əlaməti olaraq onlar ən minimal və yaşamağa cüzi imkan verən şeylərlə kifayətlənmiş, bəzən isə, ailə qayğısı çəkməmək üçün evlilikdən də imtina etmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu məsələ islamın təməl əsaslarına zidd olan bir haldır. Tədricən islam alimləri arasında da təsəvvüf ideyaları yayılmağa başlamışdır.

Təsəvvüfün formalaşması və təkamülü müddətində Həllac Mənsur, Əbu Yəzid əl-Bistami, Əbül Qasım Cüneyd, Əbu Hamid əl-Qəzali, Eynəlzəkat Miyanəci, Mühiyyəddin Ərəbi kimi təmsilçiləri yetişmiş və onların minlərlə ardıcılıarı yaranmışdı. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, təsəvvüfdə müxtəliflik, fərqli baxışlar, qütbləşmələr mövcud olmuşdur. Lakin bu fərqli baxış nöqtələri bir məsələdə birləşmişdir: kosmoloji sistemin vəhdəti, hər şeyin bir Allah tərəfindən yaradılışı, insanın naqislikdən kamala doğru yüksəlişi və bütün kainat təsəvvüfdə Haqqın təcəlli və ayələridir. Taşlıcalı Yəhyanın “Gülşən-i Envar”ında deyildiyi kimi:

*Dahi yoğiken bu zemin-ü zaman,
Hazret-i Hak var idi ancak heman.
Görmez idi kimseler encüm yüzün,
Açmamış idi dahi alem gözün.*

Türk təsəvvüfünə əsasən, ilahi qüdrəti idrak etmək mümkünsüzdür, onu hər an, hər yerdə duymaq olar, lakin insan təkəkkürü o gücü, o əzəməti, o gözəlliyi təfərrüatı ilə anlamaq qabiliyyətinə malik deyildir. İnsanın o ilahi varlığı dərk edə bilməyəcəyi bəlli olsa da, insan daim Ona doğru can atır, Onu az da olsa daha yaxından görüb bilməyə can atır.

Mütəsəvvüflərə görə, görünməz və görünən məqamları özündə birləşdirən və inikas etdirən yalnız və yalnız ilahi mütləq varlıq – Allahın substansiyasıdır, heç vəchlə onun mahiyyəti görünməz, Onun bəzi əlamət və sifətləri isə nisbi varlıq kimi təzahür edir. Mütləq ilahi varlığın cəlal və cəmal sifətləri insanın qəlbində ayna kimi əks edir. Bütün aləm onun təcəllisidir. Sufilərin fikrincə, Allah bütün kainatı öz gözəllik və qüdrətini

bizə ifadə məqsədilə yaratmışdır.

8. Mistik təfəkkür tərzində simvolun xüsusi vəzifəsi vardır, və çoxplanlı məzmunu malik olur; sufilər həmin rəmzlərlə poeziyaya, divan şeirinin motivlərinə müraciət edirlər. Burada şairlər məhəbbət lirikasını, işarə və eyhamlarından bol-bol bəhrələnərək sufi mövzuları ilə bağlı obrazlar silsiləsini rənz və simvollar vasitəsilə ifadə edirlər. Mütəsəvvüflər çox sayda əsərlər yaratmışlar və təbii ki, bunların əksəriyyətində təsəvvüfi rəmzlərdən geniş istifadə etmişlər.

Təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yeri və xidməti olan Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığı bütöv şəkildə özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış sufi şair və nəzəriyyəçilərinin əsərlərindən qaynaqlanmışdır. Zəngin qaynaqlardan və özündən əvvəlki əsərlərdən faydalanmaq onun əsərlərinin orijinallığına mane ola bilməmişdir. Mövlana təsəvvüfdə önəmli yer tutan təriqət-salix, mürşid-mürid, şeyx-dərviş, xaliq-bəndə, insan-kainat kimi məqamları işıqlandırmış, onlara öz münasibətini ifadə etmişdir. Mövlana yorulmadan onların hər birini təfərrüatı ilə öyrənmiş, müəyyən mənada onların məntiqi təsiri altında qalmış və fəlsəfi-bədii irsində onlardan bəhrələnmişdir. Ruminin olduqca geniş fəlsəfi və bədii təfəkkür qabiliyyətinin olması inkarolunmaz bir gerçəkdir.

Ümumiyyətlə, sufiyönümlü şairlər Şərqi ədəblərinin əksəriyyətinin, xüsusilə də Əttar və Sənainin yaradıcılığına və məşhur düşüncə məntiqinə bələd idilər. Onlar Quran, hədis, fiqh, şəriət və din tarixini də mükəmməl bilirdilər. Onların bədii yaradıcılıqda örnək ola biləcək qaynaq, şübhəsiz, Qurani-Kərimdir. Lirik və epik əsərlərdə, kitabların anası adlandırılan Qurandan geniş iqtibaslar edilirdi. Qur`anın daxili ecazı mütəsəvvüfləri özünə çox cəlb etmiş, onları çox maraqlandırmışdı. Hədislər və fiqh alimlərinin risalələri də onların yaradıcılığında mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sufi ədəblər bütün bu istinadları özünü təbliğ xatirinə deyil, irəli sürdüyü mülahizə və müddəaları əsaslandırmaq, oxucularını inandırmaq məqsədilə etmişlər. Onların nəzərində Yaradanla məxluqat arasında ayna münasibəti vardır. Mütəsəvvüflərin qənaətinə, külli-ələm tək Yaradanın varlığını müəyyən dərəcədə əks etdirir. Başqa sözlə, axirət gününədək ilahinin təcəssümü və təcəllisi olan ələm bu şəkildə davam edəcəkdir. Məhşərdə isə bu təzahür bir başqa biçimdə gerçəkləşməklə fərqli mənzərələr ortaya çıxacaqdır.

Təsəvvüfə görə, kainatda iki qüvvə var: küll və cüz. Küll, bütün varlığın özüdür, cüz isə küllün zərrəsidir. Qüvvələrin qeyri-bərabər

olmasına baxmayaraq bu iki qütb arasında əlaqə daim davam edir. Küll öz gücünə dayanaraq cüzü öz tərəfinə çəkir, cüz də imkanı daxilində küllə müqavimət göstərir. Başqa sözlə, küll və cüz qarşılıqlı hərəkətdədir. Təsəvvüfdə bu daimi hərəkətin mənbəyi eşq və cazibə adlı iki hissədən ibarətdir. Eşq və cazibənin qovuşması həyata, ayrılığı isə ölümə səbəb olur. Qeyd olunan iki gücün qovuşması və ayrılması Allahın təqdirindən asılıdır, buna başqa kimsə qarışa bilməz. Sufilərin zənnincə, eşq ilə cazibənin şah əsəri xilqətin zirvəsi olan İnsandır və sadəcə, Mələklər və Allah ondan yüksəkdə dayanır.

Türk divan poeziyasının müxtəlif dövrlərdə yaşamış nümayəndələri bu əbədi və həllolunmaz suala cavap tapmağa çalışmışlar. Divan ədəbiyyatının fərqli növ və janrlarında ilahi varlığın sifət və qüdrətini xəyalən təsvir etmişlər Allah və İnsan münasibəti daha çox poeziya nümunələrində öz bədii ifadəsini tapmışdır. Həmin mövzuda qələmə alınan şeirlər, şübhəsiz aparıcı yer tutmuşdur.

Təsəvvüfdə fani aləmdə insan dörd insürdən ibarətdir və bu ünsürlər ona əmanət olaraq verilmiş və qəlib kimi ruhu saxlamaq üçün vacibdir. İnsanı ölümsüz edəcək qüvvə ilahi varlığın ona bəxş etdiyi ruhdur (candır). Mövlanada ruh, əslindən qopmuş neyə bənzədilir: ney də qəmlidir, külldən ayrıldığına görə üzgündür, ruh da. Onları bu hala gətirən ayrılıqdır:

Dinle neyden kim hikâyet etmede

Ayrılıklardan şikâyet etmede...

Ruh bir gün yenə öz əslinə dönəcəkdir, o zaman öz müstəqilliyinə və azadlığına qovuşacaqdır. Bu səbəbdən də ruh, onu qəfəsdə tutan “can evi” ilə, yəni bədənlə mücadilə halındadır. Maddi olmayan ruha, türk mütəsəvvüfləri “gönül” də demişlər. Başqa sözlə, sufilərdən ötrü insanın təkamülü və daha yüksəklərə ucalması ruh–könül üçündür. Sufilər ağıla əsla önəm verməzlər. Buna görə də təsəvvüfdə könül incitmək böyük qəbahət sayılır və inanca görə, Allah belələrini cəzalandırır. Könül sahibi mömin, ağıl, eşq və intuisiya qabiliyyətinin yardımı ilə müəyyən mənada ilahi qüdrətin sirlərindən xəbərdar ola bilər.

Mütəsəvvüflərə görə, insanlar öz əməli davranışlarına görə üç bölümə ayrılır: zəlillər, salıqlar, ərənlər. Zəlillər zəlalət içindədirlər, bəsirət, qəlb gözləri olmadığı üçün kordurlar, ilahi nurdan məhrum qaldıqlarından qaranlıq içindən çıxı bilməzlər, çünki mənəviyyat cövhərindən xəbərləri yoxdur. Salıqlar mürşidlərinin yolu ilə getdikləri üçün qurtuluşa çıxacaqlar, müəllimləri onlara haqq yolunu göstərəcəkdir. Ərənlər isə təsəvvüfdə ən ali

məqama – fənafillah (Allahın varlığında yox olmaq) mərtəbəsinə yüksəlmiş şəxslərdir.

Sufi üçün ən ümdə pillə “ifna-yi nəfs”, yəni nəfsin öldürülməsi mərhələsidir. Bu pillədə salik, təcridən özünün dünyəvi hissələrini cilovlayıb ram etməyə, sonunda onu yox etməyə nail olmalıdır. Sufilər könül evini “masivadan” (Allahdan başqa hər şey *masiva* adlanır) təmizləyənləri onları fani dünya ilə bağlayan əlaqələri tam üzənlər kimi qəbul etmişlər. Başqa sözlə, onlar nəfsi ifna etmişlər. Nəfsi öldürməyin qısa yolu eşqdən keçir. Mütəsəvvüflərə görə, insan bir çəmbərin, çevrənin içərisindədir. Çevrənin fəvqündə Allah vardır. İnsan yalnız ətrafındakı çəmbərin hüdudlarını aşmaqla Allaha qovuşa bilər. Bu proses mərtəbə-mərtəbə gerçəkləşə bilər və onları keçmək insandan səbr, mətanət, iradə və fədakarlıq tələb edir. Sufilərin zənnincə, salik üçün əsas üç mərhələ, yaxud mərtəbə önəmlidir: elmül-yəqin; eynül-yəqin; həqqül-yəqin.

Hacı Bayram Vəli sadə danışıq dili ilə qeyd olunan mərhələləri dahiyənə şəkildə təsvir etmişdir:

*Bayram özünü bildi,
Bileni anda buldu.
Bulan ol kendü oldu,
Sen seni bil, sen seni.*

II fəslin ikinci yarımfəslə “**Təsəvvüf ədəbiyyatında şeir sistemi**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, *ilahi, nəfəs, devriyyə, nutuk, hikmət, şathiyyat* kimi əsasən heca və az miqdarda əruz vəznli özünəməxsus şeir növləri ilə zəngin olan təkkə xalq ədəbiyyatından fərqli olaraq, yazılı türk təsəvvüf ədəbiyyatının sırf özünəməxsus şeir janrları və şəkilləri yoxdur. Yazılı dünyəvi divan poeziyasında olduğu kimi türk təsəvvüf ədəbiyyatında da ən önəmli yeri əruz vəznində yazılmış şeir janrları və şəkilləri tutur. Türklərin kütləvi şəkildə müsəlmanlaşmasından sonra, təxminən X yüzildə yavaş-yavaş əruz vəznli türk şeirinə nüfuz etməyə başlamışdır. Bu dövrlərdə əruzla yazılmış türkcə şeirlər vəzn baxımından heca vəzninə bənzəyir. Türkdilli şairlər xüsusi diqqətlə *mütəqarib, rəməl və həzəc bəhrlərinin* uyğun təfilələrində şeirlər yazmışlar. Məsələn, Yusuf Has Hacıbin “Qudadqu Biliq”, Əhməd Yüknəkinin “Ətibətül Həqaiq” əsərləri mütəqarib bəhrindəki “*fə’ulün, fə’ulün, fə’ulün fə’ul*” təfiləsində yazılmış və 11 hecalıq şeir formasını xatırladır:

*Könül kimni olsa körür közde ol
Közün kanca baksa uçar yüzde ol*

*Könüldə negü erse arzu tilek
Ağız açsa barça tilin sözde ol.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bir-birinə yad olan iki müxtəlif sistemli dildə vəzn sistemi fərqli olmuşdur və ona görə ərəb dilinə məxsus olan əruz ilk dövrlərdə türk şeirində böyük təqdir qazanmamış, türk dilində uzun saitlərin olmaması əruz vəznində şeir yazmağı çətinləşdirmişdir. Burada əsas problem ondan ibarət idi ki, şairlər əruzunu türk dilinə yox, türk dilini əruzaya uyğunlaşdırmağa çalışırdılar və bunun nəticəsində türk dili tədricən xalq danışığı dilindən uzaqlaşdırılır, ədəbi dilə çox sayda ərəb və fars sözləri gətirilir, dilə yad olan qaydalar ortaya çıxırdı. Həmin prosesin nəticəsi olaraq XV-XVI əsrlərdə əruz türk şeirində artıq hakim mövqe qazanmışdı. Bu dövrün ədibləri sadəcə türk ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında nüfuz sahibi idilər.

Türk təsəvvüf şeirində bu dilin əruzaya uyğunlaşması üçün türk mütəəvvüfləri digər şairlər kimi müxtəlif ədəbi üsullardan istifadə edirdilər. Bu yarımfəsildə həmin üsullardan ən geniş şəkildə istifadə olunan üçü – “qovuşma” anlamına gələn səssizlə bitən sözün son səsinin səslilə başlayan digər sözün ilk hecası ilə birgə oxumağa imkan yaradan “vəsl”, türk mənşəli sözləri əruzun tələbinə və bəhrin təfiləsinə uyğun olaraq süni şəkildə uzatma mənasına gələn “imalə” (“imale-i məksur” və “imale-i məmdud”) və uzun hecanın qısa tələffüzü demək olan “zihaf” divan şairlərinin əsərlərindən konkret nümunələr gətirilərək nəzərdən keçirilir.

II fəsilin sonuncu – üçüncü yarımfəsli **“Anadolu bölgəsində təsəvvüf ədəbiyyatı”** adlanır. Birinci bölmədə şərh olunan təsəvvüfün başlıca prinsipləri bu yarımfəsildə XIII-XV əsrlər Anadolusunun ən məşhur türk mütəəvvüf-şairləri Əhməd Fəqih, Şeyyad Həmzə, Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Sultan Vələd, Aşiq Paşa, Süleyman Gülşəhri, Süleyman Çələbi və digərlərinin şeir və məsnəvilərinin təhlili müstəvisində tədqiq və təhlil edilmişdir.

Burada qeyd edilir ki, Anadoluda təsəvvüf XIII əsrin əvvəllərindən etibarən çox sürətlə yayılmağa başlamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən birincisi o idi ki, türklərin İslamı qəbulundan sonra, başında dini liderləri duran xristianlar onlara qarşı xaçlı yürüşlərini təşkil edirdilər. Belə bir vəziyyətdə, türklərin də arasından millətə mənəvi dəstək verən dini xadimlər meydana çıxırdı. Bu dini xadimlər öz fəaliyyətləriylə bir tərəfdən din uğrunda vuruşanlara hünər verir, o biri yandan da təsəvvüfün yayılmasına səbəb olurdu.

Anadolu türkcəsində bizə məlum olan ən əski sufi şeirləri XIII yüzildə yaşamış Əhməd Fəqihə aiddir. Onun “Çərxnamə” məsnəvisi Anadolu türkcəsində elmə bəlli olan ilk təsəvvüf əsəridir. Qeyd olunan əsəri ilk dəfə 1926-cı ildə Fuad Köprülü, 1956-cı ildə isə Mecdut Mansuroğlu tədqiq etmişlər.

Əhməd Fəqihlə eyni əsrdə yaşamış Şəyyad Həməzənin əruzla yazdığı əsərləri bədiilik baxımından zəif şeirlər olsa da, o, türk ədəbiyyatında ilk eşq məsnəvisi yaratmış mütəsəvvüf sənətkarı kimi tanınır.

Dövrün, türk və İslam aləminin ən tanınmış sufi şairi isə, heç şübhəsiz ki, Cəlaləddin Rumidir. Yaradıcılığı boyu o, müstəqil düşüncəyə böyük önəm vermiş, insanın ən dəyərlı varlıq olduğunu qeyd etmiş, türk olması ilə qürur duymuşdur. Onu da qeyd edək ki, o dövrdə fars dili ədəbi dil olaraq geniş yayılmışdı, hətta Səlcuqilər türk əsilli olsalar da, saray dili və ədəbi dil farsca idi. Əlbəttə, Orta əsrlər İslam dünyasında, xüsusilə təsəvvüf aləmində irqi və milli fərqlər önəmli deyildi. Rumi kimi böyük sufi şəxsiyyəti üçün insanlıq hər şeydən yüksəkdə dayanırdı. Mövlana türk, ərəb, fars və Yunan dillərini bilən ensiklopedik mütəfəkkir idi. Əsərlərində zamanının fəlsəfi, riyazi, sosioloji, tarixi, məntiqi məsələləri öz əksini tapanmış, əsərləri və düşüncələri dünya ədəbiyyatı korifeylərinə təsir göstərmişdir.

Mövlana Anadolu coğrafiyasında poeziyanın çox dəbdə olduğunu və yazdıqlarını bu yerin torpaq ətirli insanlarına ithaf etdiyini vurğulamışdır. O, düşüncə, duyğu, təxəyyül, mürəkkəb məcaz dolu şeir sisteminə dəyər vermişdir. Ən məşhur əsəri 25.700 beytdən ibarət, “*failatün, failatün, failün*” (bahri-remel) təfiləsində yazılmış “Mesnevi” əsəridir. Bütün Şərq və Türk İslam təsəvvüf ədəbiyyatının Qurani-Kərim və hədisdən sonra əsas ilham qaynağı sayılan “Mesnevi” əsərindəki iqtibas edilmiş ayələr, hədislər, qissələr, mənzumələr, hikmətli sözlər, deyimlər həmişə dəyərlı qaynaq kimi tanınır. Bundan başqa, “Divan-i Kebir” (40.380 beyt), “Fihi ma fihi”, “Mektubat” və “Mecalis-i Seba” adlı əsərləri də eyni ustalıqla yazılmış və müəllifinin ədəbi şöhrətini daha da yüksəltmişdir. Şəms Təbriziyə həsr etdiyi divanında toplanan qəzəllərin böyük qismi səma məclislərində ifa üçün yazılmışdır.

Türk mütəsəvvüfləri arasında adı hörmətlə çəkilən ədiblərdən biri də Sultan Vələddir. Mövləvilik təriqətinin qurucusu hesab olunur. Atası Mövlana Cəlaləddin Rumidən fərqli olaraq, o, türk dilində daha çox əsər yazmışdır. Türkcə şeirlərində sadə Anadolu türkcəsini işlətməmişdir:

*Ölmeği ol denizde görmeyesin,
Göresin ne ki varsa sormayasın.
Anda sözlər yerində görmekdir,
An kim göz göre ne sormaktır.*

Sultan Vələd öz “Vələdnamə” əsəriylə məşhurlaşmışdır. Bu kitab üç mənzum əsərdən ibarətdir: “İbtidanamə”, “Ribabnamə”, “İntihanamə”. Sultan Vələd bu əsərini atasının təsəvvüfi nəzəriyyəsinin incələnməsinə, onun həyat və yaradıcılığına həsr etmişdir. Maraqlı məqamlardan biri də, əsərin “İbtidanamə” və “İntihanamə” hissələrinin sonunda müəllifin türkcə şeirlərə, “Ribab-namə”nin sonunda türkcədən başqa, yunanca da şeirlərə yer verməsidir.

Mübaligəsiz qeyd etmək olar ki, Anadolu türklüyünün möhtəşəm ruh dünyasının ilk sırasında mütəsəvvüf şair Yunus Əmrə gəlir. Yunusa görə, təsəvvüf, ilahi əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmək, hər cür pisliklərdən təmizlənmək, ruhun paklanması və insanın kamilləşməsidir. Yunus Əmrə coşğun ilahi eşqin təsiri altında yazıb yaratmışdır. O, dünyəvi eşqdən yüksələrək ilahi eşqə yönələ bilmişdir:

*Dört kitabın manisini okudum ezber itdim,
Aşka gelince gördüm bür uzun hece imiş.*

Yunus Əmrə xalq danışq dilini duyğu dolu bir biçimdə və bənzərsiz şəkildə, daha çox heca ölçüsündə, arabir də əruz vəznində özünəməxsus tərzdə ifadə etmişdir. Bu baxımdan o, türk milli ədəbiyyatının banilərindən biri sayılır. Yunus Əmrə hər zümrədən olan insana, hər irqdən olan adama eyni dərəcədə sevgi bəsləmiş, onlar arasında ayrışdırıcılıq göstərməmişdir. Onun şeirlərində bütünlükdə bəşəriyyətə sevgi hissləri hakimdir. Kin, ədavət, qisasçılıq, həsəd, dedi-qodu Yunus Əmrə düşüncəsinə yaddır və sanki sevgi ilə bütün bəşəri qardaşlaşdırmaq istəmişdir. Demək olar ki, Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan türk sufi poeziyası Anadolu da Yunus Əmrənin simasında özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Tərki-dünyalıq, faniliyi, zəhmətin boşluğunu, pessimizmi, nihilist görüşləri əks etdirən şairlərdən fərqli olaraq, Yunus Əmrə son nəfəsədək ümidlə yaşamağın, çalışqanlıqın, hər şeyin mümkünlüyünə inamın, qardaşlığın carçısı olmuşdur. İnamla qeyd etmək olar ki, bu cəhətinə görə təkkə ədəbiyyatı nümayəndələri arasında indiyə qədər ondan üstün şair yetişməmişdir:

*Gelin tanış olalım,
İşi kolay kılalım.*

Sevelim, sevilelim

Dünya kimseye kalmaz...

Bu yarımfəsildə XIII-XIV əsrlərdə Anadoluda yaşayıb yaratmış ən tanınmış mütəsəvvüflərindən Aşıq Paşanın yaradıcılığı, xüsusən ən yaygın əsəri 1329-cu ildə qələmə aldığı 12000 beytdən və on hissədən ibarət “Qəribnamə” əsəri geniş təhlil edilir. Qeyd olunur ki, ərəb-fars dillərinin türklər arasında yayıldığı və “elm və şeir dili” olaraq qəbul edildiyi bir zamanda Aşıq Paşa “saf türkcə” əsərlər yazmağa üstünlük vermiş və bu cəhdləri uğurlu olmuşdur:

Türk diline kimseler bakmaz idi,

Türklere hergiz günül akmaz idi.

Türk dahi bilmez idi bu dilləri,

İnce yolu, ol ulu menzilləri.

Bu yarımfəsildə dövrün tanınmış sənətkarı Mustafa Darir (Mustafa Zərir), XV əsr Anadolu türk ədəbiyyatının ən məşhur “Mövlud” şairi Süleyman Çelebi və onun “Vəsiltün-nicat” adlı mənzuməsi, eləcə də XV əsrin görkəmli sənətkarları Kaygusuz Abdal, Hacı Bayram Veli, Mehmet Yazıçioğlu, Emir Sultan, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rumi, Rövşeni, Əhmədi, Mehri Hatun, Şeyxi, Zeynəb Hatun, Ahmed Paşa, Necati, Mercimek Ahmed, eləcə də dövrün II Sultan Murad, Fatih Sultan Mehmed, II Sultan Beyazid və Cem Sultan kimi şair-hökmdar və şahzadələrinin türk divan poeziyası və sufi ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri təhlil süzgəcindən keçirilir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Türk divan poeziyasının quruluşu və janrları”** adlanır. Fəslin **“Divan”ın tərtib prinsipləri**” adlı ilk bölümündə Şərq ədəbiyyatı tarixində ənənə şəklini almış “Divan” tərtibinin ən mühüm xüsusiyyətləri izah edilir. Qeyd olunur ki, formalaşmış ənənəyə görə, divana müəyyən qaydalar əsasında və mövzularda yazılmış 150-200 şeir daxil edilirdi. Mükəmməl (mürəttəb) Divanda tövhid, münacat, nət, mədhiyyə məzmunlu qəsidələr, qəzəllər, müsəmmətlər, tərəcibəndlər, tərkiyəbəndlər, rübailər və s. şeir növləri ardıcıl sırayla yer alır. Divanların sonunda isə lüğəzlər, müləmmələr, azadələr verilir. Tam olmayan Divan Şərq ədəbiyyatında “divançə” adlandırılırdı. Divançələrin tərtibi və mövzuları eyni mürəttəb divanlardakı kimi olmaqla yanaşı, divançədə sırayla gələn bölümlərdən biri əksik olur.

Divan şairlərinin bəziləri yaratdıqları divanlarına müxtəlif adlar versələr də (məsələn, Xəzani-əsar, Bahari-əfkar), ümumilikdə divanlar

müəlliflərinin adı ilə tanınır: Divani-Qalib (yaxud Şeyx Qalib Divanı), Divani-Şeyxi, Divani-Nədim və s. Xatırladaq ki, divan şairin özü tərəfindən tərtib edildiyi kimi, bəzən ölümündən sonra başqası tərəfindən də tərtib oluna bilərdi.

XIII əsrdən başlayaraq türk divanlarının tərtibində ərəb və İran ənənəsinə bağlılıq, yaxud onu təqlid etmək aydın şəkildə görünür. Belə ki, ərəblər və iranlılar divan şeirlərini sözlərin son hərfinin əlifbadakı düzülüşü əsasında tərtib etdikləri kimi, türklər də eyni üslubu tətbiq etmişlər. Başqa sözlə, öncə “əlif”, sonra “be”, sonra “cim” və bu qayda üzrə əlifba sıralanması ilə divan tərtib etmişlər. Belə tərtib prinsipi türk ədəbiyyatında “hurufi-heca” adlanır. Buna bənzər hallar sonrakı dövrlərə aid olan şairlərin divanlarında davam etdirilir. XIV-XV əsrlərdə Əhmədi, Aşiq Paşa, Şeyxi, Sultan Vələd, Necati və başqa şairlərin divan şeirlərinin tərtibi prinsipi ərəb sisteminin standartları çərçivəsindən kənara çıxmır. Bu prinsipin başlıca tələbinə görə, mürəttəb divanda öncə dibaçə (müqəddimə), sonra qəsidələr (tohid, münacat, nət, mədhiyyə, fəxriyyə), tarixlər (maddeyi-tarix), müsəmmətlər (tərkib-bənd, mürəbbe, təxmis və s.), qəzəllər, qitələr (müqəddat, mətlə, müəmma, lüğəz, müfrəd, azadə və s.), nəhayət, rübailər gəlir. Türk ədəbiyyatı tarixində klassik divanın tərkibində bu prinsip həmişə ənənə kimi qorunub saxlanılmışdır.

Divan ədəbiyyatının tələbinə görə, bütün hərlərə aid otuz bir şeir yazılmalıdır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, türk xalqları ədəbiyyatında Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli istisna olmaqla bu tələbə riayət edən şair olmamışdır.

Divanda müəllifin rəyinə görə, əhəmiyyətli tarixi hadisələrlə bağlı “maddeyi-tarix” adlanan şeirlərə də rast gəlmək olar. Bu növ şeirləri bəzən “qiteyi-kəbirə” adlandırmışlar. Qəsidələr şəklində yazılmış tarixlərə az təsadüf edilir. Türk divan ədəbiyyatında geniş təsadüf edilən şeir növlərindən biri, başqa şairlərin şeirlərinin dördlənməsi (tərbi), beşlənməsi (təxmis), altılanması (təşdiş) hallarıdır. Bu, klassik ədəbiyyatda təzmin adlanır və əvvəlki şairlərə ehtiram əlaməti olaraq yazılır. Ümumiyyətlə, türk şairlərinin divanlarında əsas yeri qəzəllər təşkil edir, lakin Nəfinin divanında olduğu kimi, qəsidələrin üstünlük təşkil etdiyi divanlara da rast gəlmək olur.

Divanların son qismində həcmcə kiçik olan əsərlər yer alır: qitə, beyt, rübai və s. Bu bölmə “mukəllat” adlanır və lüğəz, müəmma, müfrəd, beytlər (əbyat), misralar (məsari) da bu qəbildəndir. Divan şeirlərində

qəzəllərdən sonra sayca çox olan şeir növü “rübai” olduğu üçün onları da əlifba sırası ilə yerləşdirirlər. Qeyd olunan sıralanma ənənəvi olsa da burada müəyyən dəyişiklik də ola bilər. Məsələn, divan şairlərinin böyük əksəriyyəti öz divanlarını “münacat” və “nət”lə başladıkları halda, Baqi və Nədimin divanlarında bunlar yoxdur. Osmanlı xanədanlığında ən güclü sultan olmuş Qanuni Sultan Süleymanın “Sultanüş-şüəra” rütbəsi verdiyi Baqinin ən böyük arzusu Şeyxülislam olmaq idi, lakin onun dini məzmunlu şeirlər yazmaması qəribə görünür.

Divan şeirlərinin əksəriyyəti məsnəvi şəklində qafiyələndir. Türk şairlərinin məsnəvi forması seçməsi təsadüfi deyil. Bu forma qafiyə baxımından asan olmaqla, həm də epik-lirik səpkili təhkiyə üçün geniş imkan yaradır. “Aa”, “bb”, “cc” prinsipi üzrə qafiyələnən şeirdə bütün düşüncə və duyğuları rahatlıqla ifadə etmək mümkündür. İstər dini və irfani, istər məhəbbət, istərsə də həmasi (qəhrəmanlıq) motivləri olsun, məsnəvi istinasız olaraq bütün poetik janrlara rahatlıq gətirmiş, oxucu və dinləyicinin diqqətini cəlb edə bilmişdir.

Məsnəvi, ərəbcədən “isna”- iki sözüdəndir. Mövlananın məşhur əsəri də beytin misralararası qafiyələnmə prinsipinə görə bu adla tanınmışdır. Bundan başqa, “məsnəvi” şeir şəklində yazılan fərqli şeir növləri də var. Məsələn, tək qafiyəli olan şeirlər: qəzəl, qəsidə, müstəzad, qitə, yaxud bəndlərdən ibarət tək bəndli şeirlər: rübai, tüyuğ; çoxbəndli şeirlər: mürəbbə, tərbi, müxəmməs, tərziyə, təxmis, təşdiş, müsəmma, mütəssa, müəşşər.

Divan ədəbiyyatının leksik tərkibini araşdırsaq, müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlərin təxminən eyni söz və ifadə qəliblərindən yararlandığının şahidi olarıq. Məsələn, tuti, şəkər, gül, bülbül, qədəh, şərab, peyman, əhd, vəfa, cəfa, şəbi-hicran, vüsəl, şam, pərvanə, sərv, qumru, əğyar, qəvvas, xar, xiridar, zimistan, xəzan, viran, tərki-dünya, tənhalıq, peşmanlıq, avarə və s. Zaman keçdikcə ərəb, fars dillərindən alınma sözlər türk Divan ədəbiyyatını, onun ifadə tərzini zənginləşdirməklə yanaşı, həm də onun dil və üslubunu bir qədər ağırlaşdırmışdır.

Qeyd etmək ki, şairlər, hər şeydən öncə, öz mühit və zəmanələrinin sosial mühitində yetişmişlər. Bu baxımdan türk Divan ədəbiyyatının şeir texnikasında və estetikasında onların düşüncə tərzinin formalaşmasında önəmli rol oynayan məkan və mühitin güclü təsirini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Məsələn, bu baxımdan Anadolu və Azərbaycanda yetişmiş şair və ədiblərin ifadə tərzlərində müəyyən fərqlilik var. Əgər Teymurilər və Osmanlılar

sarayında yaşayan şairlər daha təmtəraqlı və daha qəliz yazırdılarsa, Səfəvilər sarayında yaşayan şairlər, əksinə, mümkün qədər sadə, ərəb-fars izafət tərkiblərindən nisbətən azad, danışq dilinə daha yaxın bir üslub seçmişdilər.

III fəslin ikinci yarımfəslı “**Divan poeziyasında beyt əsaslı janrlar**” adlanır. Qeyd edilir ki, türk Divan ədəbiyyatında yer alan əbəbi növlər və şeir şəkilləri ərəb poetik sisteminə xas olan ənənələr əsasında formalaşmışdır. Ərəb poeziyasında şeirin əsası beyt üzərində qurulmuşdur və bu ənənə hələ cahiliyyə poeziyasında təşəkkül etmişdi.

Məlumdur ki, beyt iki eyni vəznli misra əsasında düzələn, intonasiya və məzmun baxımından bitkin olan şeir vahidi olaraq tanınır. Bu yarımfəsildə beyt əsaslı janrlar və şeir şəkilləri – qəzəl janrı və onun türk divan poeziyasında ən çox işlənən növləri (rədd-i mətlə, yek ahəng, yek avaz, müzəyyəl, müləmmə, müştərək, müsəmmət, mükərrər, nəzirə); qəzəldən törəyən müstəzad və onun və cüt adlanan iki növü; qəsidə janrı və onun bölümləri (nəsb, yaxud təşbib; girizgah ya da giriz; mədhiyyə; təğəzzüldür; fəxriyyə; dua); qitə janrı və çeşidləri; məsnəvi şeir şəkli və onun bölümləri XIII-XV əsr şairlərinin əsərlərindən götürülmüş konkret nümunələrlə təhlilə cəlb olunur.

Qeyd edilir ki, qəzəlin həcmi barədə dəqiq ölçü meyarı olmasa da ən az beş, ən çox on beş, orta mükəmməl həcmi yeddi beytdən ibarət olur. Nadir hallarda türk Divan poeziyasında on beş beytdən uzun qəzəllərə təsadüf edilmişdir. Belə qəzəllərə türk ədəbiyyatında “qəzel-i mutəvvəl” deyilir. Taceddin İbrahim Əhmədi, Ahmed Paşa, Karamanlı Nizami, Pertöv Paşa türk Divan ədəbiyyatında uzun qəzəllər yazmaqla fərqlənən şairlər kimi qeyd olunur. Bu yarımfəsildə türk divan ədəbiyyatında geniş yayılmış beyt əsaslı nəzm şəkillərindən olan məsnəvi üzərində ətraflı dayanılır. Qeyd edilir ki, türk ədəbiyyatında məsnəvi formasında yüzlərlə müxtəlif həcmli və fərqli mövzulara aid əsərlər yazılmışdır (dastanlar, poemalar, didaktik-əxlaqi əsərlər, şəhrəngizlər və s.). Divan ədəbiyyatında məsnəvi şəklində yazılmış lirik şeirlərə də təsadüf olunur.

Məsnəvilərin başlanğıcı adətən qəsidələrdə olduğu kimidir. Türk Divan ədəbiyyatında məsnəvidən əsasən aşağıdakı mövzulara aid əsərlərin yazılışında istifadə olunmuşdur: a) Dastanlar; b) Dini-təsəvvüfi əsərlər; c) Eşq əfsanələri

Məsnəvilərdə üç bölüm mövcuddur: giriş, əsas mövzu və son bölüm. Giriş hissəsi də öz növbəsində aşağıdakı hissələrdən ibarət olur: Bəsmələ

(Allahın adı ilə başlanğıc); Tovhid – Allahın birliyi barədə şeir parçası; Münacat – Allaha xitab və dua; Nət – Hz. Peyğəmbərin tərifı; Merac – Hz. Peyğəmbərin Meracının təsviri; Möcizat - Peyğəmbərin möcizələri; Mədh-i Çahar-yar – Dört xəlifənin tərifı; Mədhıyyə - Padişah için mədh; Səbəbi-təlif – əsərin yazılma səbəbi.

Bu yarımfəsildə XIII-XV əsrlərin ən məşhur məsnəvi sənətkarları və onların məsnəviləri – Mövlanə Cəlaləddin Rumunun “Məsnəviyi-mənəvi”, Şəyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa”, Yunus Əmrənin “Risalətün-nushiyyə”, Aşıq Paşanın “Qəribnamə”, Əhməd-i Dainin “Cəngnamə”, Süleyman Çələbinin “Mövlud”, Şeyxinin “Xosrov və Şirin” və “Xarnamə” və s. haqqında yığcam şərh və elmi-nəzəri təhlil verilir.

Burada dahi Azərbaycan sənətkarı Nizami Gəncəvinin türk epik məsnəvi şeirinin təşəkkülü və inkişafındakı misilsiz xidmətləri, türk divan poeziyasının tanınmış nümayəndələrinə, mövzu, forma və ideya-məzmunca güclü təsiri məsələsi vurğulanır.

III fəslin “**Divan poeziyasında bənd əsaslı janrlar**” adlanan üçüncü yarımfəsildə türk divan ədəbiyyatında bəndlərdən təşkil olunan şeir növləri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, türk ədəbiyyatında sadəcə bir bənddən ibarət olan iki şeir janrı var: rübai və tuyuğ. Bunlara bəzən dördlüklər də deyilir.

Çoxbəndli şeir janrları isə daha zəngindir. Bu yarımfəsildə bəndli şeir janrlarından: Dördlüklər (mürəbbelər: tərbi, şərqı); Beşliklər (Müxəmməslər: təxmis, təştir, tərdiyə); Altılıqlar (müsəddəs); Yeddiliklər (müsəbbə); Səkkizliklər (müsəmmən); Doqquzluqlar (mütəssə); Onluqlar (müaşşir); Tərkib-bənd; və Tərzi-bənd geniş təhlil edilir, dövrün tanınmış şairlərindən konkret gətirilən nümunələr əsasında onların xarakterik bədii xüsusiyyətləri və sənətkarlıq məsələləri işıqlandırılır.

Bu yarımfəsildə klassik ərəb və fars poeziyasında olmayan türk xalq şeir ənənəsinə uyğun nəzm şəkli “şarkı” (şərqı) üzərində xüsusi dayanılır. Qeyd olunur ki, dördlüklərdən ibarət bir nəzm şəkli olan şərqı Divan ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Şərqilərdə eşq və gözəllik mövzuları tərənnüm edilir. Burada təbiət təsvirlərinə də yer verilir. Birinci dördlüyün son misrası bütün dördlüklərin sonunda təkrar olunur. Təkrar olunan bu misra “nəqarət” adlanır. Şərqidə şairlər bəndlərdəki üçüncü misraya xüsusi önəm vermişlər. Qəbul olunmuş, lakin yazılmamış qaydaya görə, bəndlərdəki üçüncü misra, ən yaxşı misra olmalı idi. Bu misra “miyan” adlandırılırdı.

*Gülzara salın mevsimidir geştü güzarın
Ver hükmünü ey servi revan köhne baharın
Dök zülfünü sammur giyinsin ko izarın
Ver hükmünü ey servi revan köhne baharın.*

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “şərqi” türk xalq ədəbiyyatındakı “türkü”nün qarşılığı kimi dəyərləndirilir. Quruluşu və qafiyələnməsinə görə “mürəbbə”ni xatırladır: aaaa, bbba, ccca... Bəstələnmək üçün yazıldığından çox uzun olmur, dördlüklərin sayı üçlə beş arasında dəyişir. Şərqi geniş xalq kütlələrinə xitab etdiyi üçün dili sadədir.

Fəslin yekununda qeyd olunur ki, türk divan poeziyasında beyt əsasında yazılan şeir növləri sayca az olsa da (5 növ) daha geniş işlənmiş forma kimi diqqəti cəlb edir. Bənd əsasında düzələn şeir növlərinin sayı çox olsa da (20 növ) beyt əsaslı janrlara nisbətən onlara müraciət edən sənətkarlar az olmuşdur. İstər beyt, istərsə də bənd əsasında yazılan şeir ənənəsi ərəb və fars ədəbi qəliblərindən qaynaqlanır. Bununla yanaşı, türklər həmin şeir şəkillərində öz bədii zövqlərini bəyan etmiş, həm də yaradıcılıq prosesində “tuyuğ” və “şərqi” kimi yerli-milli poetik janrlardan də faydalanmışlar.

Dissertasiyanın sonuncu – IV fəslə “**Türk Divan poeziyasının poetikası**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, zaman axarında mədəniyyətlərin bir-biriylə qarşılıqlı təması və təbii ki, ərəb-fars-türk xalqlarının ədəbi əlaqələri nəticəsində sinkretik müsəlman-şərq poeziyası öz forma və məzmun zənginliyi ilə seçilir. Həmin poeziyanın nəzəri əsaslarının öyrənilməsi məqsədi ilə hələ öz dövrlərində əsasən ərəb və fars, sonralar isə qismən türk dilində bir sıra əsərlər yazılmışdır. Türk divan şeirinin növ və janrları kimi, onun poetikası və bədii obrazlar sisteminin təhlili nəzəri baxımdan ərəb və fars qaynaqları əsasında aparılır, ancaq bu poeziyanın dəyərləndirilməsində yerli dil-üslub və bədii zövqün əhəmiyyətinə də xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, qədim türk ədəbi ənənəsi klassik türk poeziyasına nüfuz etdiyindən bu poeziya mürəkkəb estetik-ədəbi kompleksdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onun yaranmasına İslam mədəniyyətinin, türk və irandilli xalqların ədəbi əlaqələri mühüm təsir göstərmişdir. Klassik türk poeziyasının əsasını ərəb-fars poetikası, onun əruz-qafiyə sistemi və bədii qəlibləri təşkil edir. Türk divan şeirinin Şərq bədii-estetik qəlibləri üzrə formalaşmasında klassik fars ədəbiyyatı və poetikasının təsiri daha çoxdur.

Bu bölmədə Şərq poetikasının iki əsas qolu, yəni həm əruz və qafiyə

sistemi, həm də bədii-poetik qəlibləri ətraflı şərh olunur. Qeyd edilir ki, türk divan ədəbiyyatının poetikası zəngin obrazlar sistemini əhatə edir və bu sistemin əsasları ərəbcə və farsca yazılan nəzəri qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Şərq xalqlarının ədəbi irsində və xüsusilə poeziyada yer tutan ərüz vəznü və şeir formaları ilə yanaşı, şairlərin işlətdiyi poetik qəliblər və bədii ifadə vasitələri arasında da davamlı bir ənənənin olduğunu görürük. Deməli, nəzəri sistemin kökü birdir: iranlılar həmin sistemi ərəblərdən alaraq öz bədii mirasına uyğun şəkildə yeniləşdirmiş və elə ilk başlanğıcdan fars bədiyyatı ərəb poetikasından fərqlənmiş, bir sıra hallarda isə poetik qəliblərin tərkibi dəyişmişdir. Türklər isə klassik poetikanın qəliblərini daha çox iranlı sənətkarlardan alaraq onları öz milli ədəbi irsinə uyğunlaşdırmışlar.

Nəticədə belə bir ümumi qənaət hasil olur ki, klassik Şərq poeziyasında şeir texnikasının əsasları ərüz və qafiyə sistemində öz əksini tapırsa, onun bədii obrazlar sisteminin nəzəri bazasını bəlağət elminin tərkib hissələri təşkil edir. Üç dildə yazılan əsərlərdə təmsil olunan həmin poetik sistem bir çox cəhətdən müştərək xarakter daşıyır.

Bu fəsildə görkəmli şərqşünasların, təsəvvüf və poetika məsələləri üzrə tanınmış mütəxəssislərin elmi-nəzəri düşüncələrinə istinadən qeyd edilir ki, bəlağət elmi ərəb dünyasında yaransa da onun inkişafı farsdilli və türkdilli ədəbiyyatla bütövləşərək müsəlman xalqlarının poetik sisteminin ümumi nəzəri əsasları kimi formalaşmışdır. İslamdan öncə türkdilli poetikanın zəngin milli ənənələri olub. İslamdan sonrakı dövrdə yerli dil-üslub və milli köklərə söykənən türk poetikası eyni zamanda ərəb-müsəlman poetikasının ümumi prinsip və qanunlarından faydalanmış, həmin poetikanı bir növ doğmalaşdırmışdır.

Burada türk divan poeziyasının bədii-poetik gözəlliyinin dərkü və dəyərləndirilməsi üçün klassik bəlağətə dair kateqoriya və qəliblərə əsaslanmaq lazım gəlindiyi vurğulanır. Klassik poetikanın qanun şəklində salınmış bədii ifadə sistemi isə ilk növbədə, söz və məna əlaqəsi üzərində qurulan ərəb bəlağətinə əsaslanır. Bütövlükdə isə divan şairlərinin işlətdikləri mühüm bədii sənətlər və poetik qəliblər əsasən iki böyük qrupa ayrılır:

1. Bədii təsvirdə xüsusi yer tutan və klassik poetikada “bəyan” bölməsində verilən poetik qəliblər.

2. Bədiyyat bölməsinə daxil edilən poetik vasitələr ki, bunlar da öz növbəsində iki qismə bölünür: a) Söz (ləfzi) gözəllikləri; b) Məna

gözəllikləri.

Burada o da qeyd edilir ki, keçmiş sovetlər dövründə ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuş kitablarda, bir qayda olaraq, “bədiî təsvir vasitələri” adı altında, əsasən, *bənzətmə*, *məcaz*, *istiara*, *kinayə* və s. poetik formalar verilmiş, ancaq onların Şərq poetikasına və “bəyan” bölməsinə aid olması haqqında söz açılmamışdır.

IV fəslin **“Bəyana aid poetik vasitələr”** adlı birinci yarımfəslində göstərilir ki, Şərq poetikasında “bəyan” adlanan bölmədə dörd əsas poetik kateqoriya diqqəti cəlb edir: təşbeh, istiarə, məcaz və kinayə. Bunların çoxlu növləri və modifikasiyası (şəkil dəyişməsi) vardır. Həmin poetik kateqoriyalar türk divan ədəbiyyatında mətnə obrazlılıq verir, əsərin emosional-ekspressivliyini qüvvətləndirir, məzmun və mətləbin oxucuya çatdırılmasında onun təsir gücünü artırır.

Burada qeyd olunur ki, türk divan ədəbiyyatında mənzum əsərlərin sayı mənsur əsərlərdən çoxdur. Bu fərqin səbəbini, ilk növbədə, insan psixikasında axtarmaq lazım gəlir. Kimliyindən asılı olmayaraq insan ən duyğulu, kövrək, həyəcanlı anlarında şeirə üstünlük verir, ona elə gəlir ki, onun hisslərini və duyğularını məhz şeir daha yaxşı, daha dolğun ifadə edir. Buna görə də türk divan ədəbiyyatında ən bəlağətli ifadə tərzii, ən mürəkkəb məcazlar sistemi və başqa bədiî ifadə və təsvir vasitələri şeirlərdə əks olunmuşdur. İnsan tərbiyəsində mühüm rol oynayan, ibrətəməz əhəmiyyət daşıyan eyham və kinayələr, mübaliğə və təzadlar sistemi, işarə və rəmzlər də şeirlərin əsasını təşkil etmişdir.

Bu yarımfəsilə türk divan poeziyasında geniş şəkildə işlədilən təşbeh (*bənzətmə*) və növləri (tam-müfəssəl təşbeh; təşbehi-mücməl - müxtəsər və ya yığcam təşbeh; müəkkəd təşbeh (təkidli təşbeh); təşbehi-bəliğ (yetkin təşbeh); təfzili (üstün) təşbeh); istiarə və növləri (açıq istiarə; qapalı istiarə; təmsili istiarə); kinayə və növləri (təriz; təşxis və intak); məcaz və növləri (məcazi-mürsəl) kimi bəyana aid poetik vasitələr konkret nümunələr əsasında təhlil edilir.

IV fəslin ikinci yarımfəsli **“Məna gözəllikləri (mühəssənati-mənəvi)”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, klassik Şərq poeziyasında bu bölməyə aid poetik qəliblər və vasitələr sözün bədiî-estetik məna incəlikləri baxımından cillənməsinə xidmət edir. Həmin poetik qəliblərin sayı xeyli çoxdur və bunların bir qismi geniş işlənir.

Bu yarımfəsilə ən çox maraqlı doğuran təzad, mübaliğə, təbliğ, iğraq, quluvv, tənəsüb (muraatün- nəzir), ləff və nəşr, təcahülül-arif, hüsni-talil,

tovriye – ilham, istixdam, sehri-hələl, istidrak, istifhəm, təlmih, irsali-məsəl, iqtibas, cəm və təfriq, təzmin, təqriz – takriz, həşv kimi 20-yə yaxın qəlib tədqiqata cəlb edilmiş, dövrün sənətkərlərindən gətirilən nümunələrlə ayaniləşdirilmişdir.

IV fəslin sonuncu yarımfəsli “**Söz gözəllikləri (ləfzi gözəlliklər)**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, sözügedən qrupa daxil olan poetik qəliblər sözlər üzərində, daha konkret desək, sözlərin forma və düzülüşü əsasında qurulur. Ədəbiyyat və poetikanın əsas vahidi sözdür və onun iki tərəfi vardır: sözün forma və şəkli; sözün mənası. Bu iki tərəf bir-birilə bağlıdır və ləfzi gözəlliklər adı altında işlənən poetik qəliblər təkcə forma və şəkil ilə məhdudlaşmır, onlar sözün həm də bədii məna cəhətdən cilalanmasına xidmət edir. Söz gözəllikləri qrupuna daxil olan poetik fəndlərin bir qrupu melodik ünsür kimi çıxış edərək bəzən qafiyənin şeirə verdiyi musiqiliyi daha da zənginləşdirir. Yəni onlar səs ünsürü kimi melodik-ritmik xarakterə malik olur. Bu qrupa daxil olan poetik fəndlərin başqa bir qismi isə beyt və ya bənddəki düzülüşünə görə şeirə ahəngdarlıq verir.

Bu yarımfəsildə türk Divan ədəbiyyatında geniş işlənən təkrir; tövzi; cinas və növləri; qəlb (təqlib); iştiaq; əks; tərsi; ihamül-vəsl; həzf; muvəşşəh (toşih); təcrid; məcduc və ya müzəvvəc; rəddül-əcz aləs-sadr və növləri (raddüs-sadr-aləl-əcz, raddüs-sadr-aləl-həşv və ya rəddül-həşv aləl-ibtida, rəddül-əcz aləl-ibtida, rəddül-əcz aləs-sadr, rəddül-ibtida aləl-əcz, rəddül-əcz aləs-sadr və əksi); səc və növləri (səci-mütəərrəf (adi səc), səci-müvazinə (vəznli və ya tarazlı səc), səci-mürəssə (bəzəkli səc) kimi ləfzi poetik qəliblər araşdırılır.

Göründüyü kimi, türk divan ədəbiyyatında işlənən bədii ifadə vasitələri və poetik qəliblər bütövlükdə Şərq poetikası əsasında, ərəb və farsdilli nəzəri qaynaqlar üzərində formalaşmışdır. Bunlar əsasən üç qisimdirlər: burada birinci qisim daha mühümdür və xəyal ünsürü əsasında qurulan bədii düşüncənin mahiyyəti klassik poetikada “bəyan” adı altında verilən obrazlar sistemi (təşbeh, istiarə, məcaz və kinayə) vasitəsilə müəyyən edilir. Qalan iki qisim (məna gözəllikləri və söz gözəllikləri) sözü bədii cəhətdən bəzəyən bədiyyata aiddir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat işində gəlinən yekun elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Burada bir daha vurğulanır ki, XIII-XV əsrlərdə təşəkkül tapıb özünü təsdiq dövrü yaşayan və XVI-XVII əsrlərdə təkamülə uğrayaraq yetkin biçimə salınan, eyni zamanda həm ideya-məzmun və həm də bədii-estetik gözəllik baxımından zirvəyə

yüksələn türk divan poeziyasının istər janr və növləri, istərsə də bədiyyat və obrazlar sistemi nəzəri və praktiki cəhətdən qəliblənmiş klassik Şərq poetik ənənələri əsasında yaranmışdır. Ancaq burada ümumtürk ədəbi ənənələrindən, bədii zövq, dil və üslub xüsusiyyətlərindən, eləcə də məhəllimilli şeirdən gələn məqamlar da mühüm yer tutur və divan poeziyasının estetik yöndə zənginləşməsinə təmin edir.

Türk divan ədəbiyyatında işlənən istər ədəbi növlər və janrlar, istərdə də poetik qəliblər və bədii vasitələr, nəzəri baza və quruluş baxımından klassik ərəb və fars poetik ənənələrindən qaynaqlanır. Türklər, necə deyirlər, qədim köklərə malik öz bədii düşüncə və zövqlərini islam ədəbi-mədəni mühitində yaranan şeir şəkilləri və bədiyyat qəlibində ifadə etmiş, yeni və zəngin bədii söz xəzinəsi yaratmışlar. Ənənəvi qəliblər vasitəsilə yeni və gözəl söz deməklə yanaşı, yüksək estetik zövq aşılamaq türk divan şairlərinin əsil sənətkarlıq məharəti kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan, divan şeirinin qeyri-orjinallığını və onun formalizmə uymasını iddia edən bəzi Avropa və türk alimlərinin mülahizələrini yanlış hesab edirik.

Divan poeziyasında müxtəlif motivlərlə yanaşı, insanın daxili aləmi, onun gerçəkliyə və həyata şairanə baxışları, hiss və həyəcanları, arzu və xəyal dünyası öz bədii ifadəsini tapır. Təkcə ədəbi əsərlərin deyil, digər elm sahələrinə aid kitabların da poetik üslubda yazılması Şərq xalqlarının, o cümlədən türklərin yüksək bədii-estetik zövqə malik olmasına dəlalət edir.

Yekunda bir daha vurğulanır ki, türk söz sənətində çoxəsrlik divan poeziyası xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Türk divan poeziyası bir sıra ümumtürk və ümummüsəlman ənənələrini ehtiva etməklə yanaşı, quruluş tarixi və dövlətləşmə mərhələsi onun ilkin təşəkkül və özünütəsdiq dövrü ilə üst-üstə düşən (XIII-XV əsrlər) qüdrətli Osmanlı İmperiyasının ədəbi-estetik məntiqini, ictimai-mədəni həyatını, din və dil mənzərəsini, duyğu və düşüncə aləmini son dərəcə dolğun əks etdirir. Bu poeziyanın özünəməxsus sənət anlayışı və estetikası, sintaktik fiqurları və məcazlar sistemi, janrları və şeir şəkilləri vardır. Araşdırmalarımız belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Türkiyə divan poeziyasının ilkin təşəkkülü və özünütəsdiq mərhələsi XIII-XV əsrlərə təsadüf edir. Bu poeziya XVI-XVII əsrlərdə, eləcə də qismən XVIII əsrin I yarısında özünün dinamik inkişaf mərhələsini və zirvə dönməni yaşamış, XVIII əsrin sonlarından etibarən tənəzzülə qədəm qoymuşdur.

Dissertasiyanın sonunda 300-ə yaxın əsərin, 40-dan artıq internet resursunun yer aldığı ədəbiyyat siyahısı və 45 qaynaq – ilk mənbə

verilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas elmi-nəzəri müddəaları müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

Kitablar

1. Türk divan poeziyası: qaynaqları və təşəkkülü. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 184 s.
2. Türk divan poeziyasının janrları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 128 s.
3. Klassik türk poeziyasının qaynaqları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 184 s.
4. Türk divan ədəbiyyatı: poetik janrlar və bədii sənətlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 136 s.

Məqalələr

1. Исламские идеи в поэзии Сулеймана Челеби // Humanitar elmlərin araşdırılmasının aktual problemləri, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: 2003, №2, s. 99-102.
2. Переходный период в средневековой турецкой литературе // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2007, №1(55), s. 98-100.
3. Türk Divan ədəbiyyatı: Cəlaləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı // Humanitar elmlərin araşdırılmasının aktual problemləri. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: 2007, №2, s. 117-120.
4. Şifahi xalq yaradıcılığı və epos mədəniyyəti yazılı türk ədəbiyyatının ilkin qaynaqları kimi // Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan: 2008, №4 (24), s. 155-160.
5. У истоков турецкой письменной светской литературы «Диван»: «Кутадгу Билиг» Юсуфа Баласагуни // Молодой Ученый. Ежемесячный научный журнал. Чита: 2011, №2, с. 185-190.
6. Türk Divan ədəbiyyatının qaynaqları // Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Dil və Ədəbiyyat. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2011, №4 (80), s. 147-151.
7. Türk Divan şeirinin əruza uyğunlaşdırılması üsulları // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: 2011, №12, s. 328-334.
8. Türk Divan ədəbiyyatı erkən ortaçağda // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: 2011, №1, s. 239-243.

9. Anadolu coğrafiyasında türk təsəvvüf ədəbiyyatına dair // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. Bakı: 2012, yanvar-fevral, s. 121-127.

10. Türk Divan ədəbiyyatında rəmlər // Xəbərler. Elmi-metodik jurnal. Bakı Müəllimlər İnstitutu, Bakı: 2012, №1, s. 89-92.

11. The influence of the heart movement to the classical Turkish literature // The Caucasus and the World. Кавказ и мир. Международный научный журнал. Тбилиси: 2012, №14, с. 9-13.

12. Narodzine Tureckiej Literature Dywanovej // Materialy I Naukovej Konferencji. Poswieconej 540-leciu nawiązania oraz 20-leciu odnowienia stosunkow diplomaticznych między Azerbejdzanem a Polska. Azerbejdzan – Polska. Warszawa: 13 wrzesnia 2012 roku, s.127-132. (Azərbaycan-Polşa diplomatik əlaqələrinin qurulmasının 540 və bərpasının 20 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları). Polşa, Varşava, 13 buraxılış, 2012-ci il. Varşava: 2012, s. 127-132.

13. Divan Ədəbiyyatı, İslam və Təsəvvüf // Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Dil və Ədəbiyyat. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2013, №4 (88), s. 178-182.

14. Təsəvvüf fəlsəfəsinin Türk divan ədəbiyyatındakı rolu // Xəbərler. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Bakı: 2013, №4, s. 71-77.

15. Divan ədəbiyyatında şeir sistemi // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2014, №1 (89), s. 249-254.

16. Orta əsr Divan poeziyasında dini-təsəvvüfi mövzular // Filologiya məsələləri, Bakı: 2014, №3, s. 317-323.

17. Divan poeziyasında beyt əsaslı janrlar və şeir şəkilləri // Filologiya məsələləri, Bakı: 2014, №4, s. 287-294.

18. Türk divan şeirinin baniləri // Filologiya məsələləri, Bakı: 2014, №8, s.377-386.

19. Türk Divan ədəbiyyatının poetikası // Milli Medeniyet Dergisi, Uluslararası Hakemli özel sayı, Afyonkarahisar-Kazan: 2014, №25, s. 192-199.

20. Türk divan ədəbiyyatında sufi-şairlər / Ümummillî lider H.Əliyevin 91 illik yubileyinə həsr edilmiş gənc alim və magistrlərin “Şərq filologiyası məsələləri” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2014, s. 27-33.

21. Türk ədəbiyyatının Uyğur dövrü // Filologiya məsələləri, Bakı: 2015, №2, s. 331-335.

22. Klassik Türk ədəbiyyatının formalaşmasında dastanların rolu // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2015, №1 (93), s. 215-218.

23. Türk Divan ədəbiyyatının formalaşmasında sufi şairlərin rolu // Xəbərlər. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Bakı, 2015, №1, s.137-140.

24. Влияние суфийской философии на турецкую светскую литературу (Диван) // Журнал «Вестник» Санкт-Петербургского Университета, Серия 9, Филология. Востоковедение. Журналистика, №Июнь-Июль, 2015, ISSN 1813-1921, с. 59-68.

25. Poetic Sistem in Turkish Literature (Divan) // Journal "Papers on Language and Literature", Vol. 22, №4, 2015, USA, Southern Illinois University, ISSN 0031-1294, s. 145-157 (impakt faktor)

26. Qədim türklərdə qadının cəmiyyətdəki yeri və islamaqədərki türk ədəbiyyatında onun əksi // Türk Filologiyası. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2016, №1, s. 61-68.

27. Türk Divan poeziyasında bənd əsaslı şeir şəkilləri və janrlar (mürəbbelər və müxəmməslər) // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2016, № 4(100), s. 248-251.

28. Женские образы в доисламской тюркской литературе / Сборник статей по материалам LV Международной научно-практической конференции: Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Москва: Изд. «Интернаука», 2016, №12 (51), с. 61-71

29. Türk Divan poeziyasında bənd əsaslı şeir şəkilləri və janrlar (müsəddəs, müsəbbə, mesəmmən, mütəssə, müəşşir, tərki-bənd, tərçii-bənd) // Xəbərlər. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, 2016, №2, s.84-91.

30. Klassik Türk poeziyasının formalaşmasında böyük rolu olan şairlərin yaradıcılığına dair // Türk Filologiyası. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2017, №2, (**çapdadır**)

31. Klassik Türk ədəbiyyatının təşəkkülündə İslam cərəyanı olan Təsvüfün rolu / "İslam Həmrəyliyi İli 2017: reallıqlar, perspektivlər" mövzusunda respublika elmi-metodik konfransının materialları. Bakı Dövlət Universiteti, Bakı: 2017, s.

Шукюфа Ибрагим кызы Гадимова
Период формирования турецкой диванной поэзии (XIII-XV вв)

РЕЗЮМЕ

Объект диссертации - турецкая диванная поэзия, являясь носителем общетюркских и общемусульманских традиций, в полной мере отображает литературно-эстетическое мышление, социально-культурную жизнь, религию и язык, духовный и философский мир Османской Империи. Не случайно, что начало формирования этой поэзии (XIII-XV вв) приходится на период становления Османской государственности.

Турецкая диванная поэзия имеет собственное понимание искусства и эстетики. Под воздействием исторических событий, социально-экономических условий и политических сил, эта поэзия основывалась на исламской культуре и арабской литературе, вдохновлялась, в частности, от классической персидской поэзии, и развивалась, формируясь на основе синкретической литературы Ближнего и Среднего Востока.

Диссертация написана на основе изучения деятельности самых известных представителей турецкой диванной поэзии XIII-XV веков, как Ахмед Фагих, Шайяд Хамза, Джалаледдин Руми, Юнус Эмре, Султан Велед, Ашиг Паша, Сулейман Челеби, Шейхи Масуд бин Ахмед, Юсиф Маддах, Шейхоглу Мустафа, Таджаддин Ахмеди, Хамдуллах Хамди Челеби, Иса Масихи, Ахмед Паша, Иса Неджати и Михри-хатун, в контексте анализа их конкретных стихов и маснави.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и первоисточников.

Во **«Введении»** освещаются актуальность исследования, основные цели и задачи, положения, выдвинутые на защиту, степень изученности темы, методологические и теоретические основы исследования, ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость. Было отмечено, что первоначальное формирование турецкой поэзии Диван приходится на XIII-XIV века. XV век – это период завершения формирования и в то же время самоутверждения этой поэзии. В XVI-XVII веках, а также частично в первой половине XVIII века диванная поэзия проживает пик своего развития, а начиная

со второй половины XVIII века, переживает свой закат.

Первая глава называется **«Первичные источники формирования турецкой диванной поэзии»**. Здесь источники диванной поэзии изучаются в трех направлениях: 1. Культура фольклора и эпоса. 2. Общетюркский литературный фонд. 3. Восточная литература и исламский суфизм.

Вторая глава называется **«Турецкая диванная поэзия и суфизм»**. В подразделах «Суфизм и литература», «Поэтические системы суфийской литературы» и «Суфийская литература в Анатолии» исследованы вопросы отражения основных принципов суфизма в турецкой поэзии Диван, в контексте анализа творчества таких поэтов XIII-XV вв, как Ахмед Факих, Шайяд Хамза, Джелаледдин Руми, Юнус Эмре, Султан Велед, Ашиг Паша, Сулейман Гюльшехри, Сулейман Челеби и др.

Третья глава называется **«Структура и жанры турецкой диванной поэзии»**. В первом параграфе, под названием «Принципы составления Дивана» поясняются принципы составления Дивана, которые являлись важной традицией стихосложения в истории Восточной литературы. Отмечается, что главным требованием данного принципа является то, что все главы должны следовать в определенном и строгом порядке. *Т.е., в полном диване (мюреттеб диван) сначала идёт прелюдия – дибаче (мукаддима), далее следуют касыды (таухид, мюнаджат, нат, махфия, фахрия), истории (маддеи-тарих), мусамматы (теркиби-бенд, мюреттеб, тахмис), газели, кыта (мукаддат, матла, муамма, люгаз, муфред и др.), и завершают полный диван - рубай.*

Второй параграф главы называется «Жанры диванной поэзии, основанные на бейтах». В этом параграфе исследуются стихотворные формы и жанры, основанные на бейтах, и приводятся конкретные примеры к ним: газель и ее виды, производный от газели мустазад и его подвиды, ода и ее виды, жанр кыта и его типы, маснави и его виды.

В третьем параграфе, под заглавием «Жанры диванной поэзии, основанные на куплетах (четверостишиях–бенд)» рассматриваются стихотворные формы и жанры диванной поэзии, основанные на куплетах. Было отмечено, что в турецкой поэзии имеются два жанра, состоящие только из одного куплета: рубай и туюг. В этом подразделе

анализируются жанры стихотворения, основанные на куплетах – четверостишия (*мюретбе: тарби, шаркы*); пятистишия (*мухаммес: тахмис, таитир, тардия*); шестистишия (*мюсэддэс*); семистишия (*мюсэббэ*); восьмистишия (*мюсэммэн*); девятистишия (*мутэсса*); десятистишия (*муашишир*); а также глубокому анализу были подвержены теркибенды и терджибенды. Помимо этого, в данном параграфе на основе приведенных примеров, освещены характерные художественные особенности и вопросы мастерства известных поэтов того времени.

Четвертая глава называется «**Поэтика турецкой диванной поэзии**». В данной главе подробно описываются две главные ветки Восточной поэтики – аруз и рифма, а также художественно-поэтические формы. Отмечается, что главные художественно-стилистические и поэтические формы, используемые поэтами диванной литературы, рассматриваются в двух больших группах: 1. Поэтические формы занимающие особое место в художественном выражении и относящиеся к разделу классической поэтики, под названием «бэян» (заявление); 2. Поэтические средства художественной речи, которые в свою очередь, тоже разделены на две группы: а) красота слова; б) красота смысла.

В первом параграфе этой главы, под названием «Поэтические средства, относящиеся к «бэян»», рассматриваются четыре основные поэтические категории Восточной поэтики и их широко используемые виды в Турецкой диванной поэзии. К ним относятся: *ташибих (эпитет, уподобление) и его виды (уподобление со всеми подробностями; краткое, сокращенное уподобление или компактное уподобление; подтвержденное уподобление; красноречивое уподобление, превосходное уподобление); метафора и ее виды (открытая метафора; закрытая метафора; представительная метафора); ирония и ее виды (тариз; представление и интак); иносказательность и ее виды (посланная иносказательность)*. Все вышеназванные художественно-выразительные средства рассматриваются в работе на основе конкретных примеров.

Во втором подразделе четвертой главы, под названием «Красота смысла», проанализировано около 20 стихотворных форм, таких, как *тазад, мубалига, таблиг, игнаг, гулуув, танасуб, лафф ва наир, таджахулуль-ариф, хусни-талиль, таврия - илхам, истихдам, сихри-*

халяль, истидрак, истифхам, тальмих, ирсали-масаль, игтибас, джам и тафриг, тазмин, тагриз, хаив. Все эти формы, также как и в предыдущих подразделах, рассматриваются на основе творчества поэтов того времени.

Последний раздел называется «Красота слова». В этом подразделе анализируются словесные поэтические формы, такие, как *такрир, тоузи, джинас и ее виды, таглиб, иштигаг, акс, тарси, ильхамуль-васл, хазф, мувашиах, таджрид, муваджах, раддуль-аджз алас-садр и его виды (раддуль-садр алал-аджз, раддуль-садр алал-хаив или раддуль-аджз алас-садр и его противоположность), садж и его виды (саджи-мутаарраф (обычный садж), саджи-мувазина (рифмованный садж), саджи муарасса (украшенный садж).*

В «**Заключении**» обобщены основные положения исследования и подытожены важнейшие результаты, достигнутые в ходе исследования. Здесь еще раз подчеркивается, что турецкая диванная поэзия, которая сформировалась в XIII-XV вв. и достигла своего расцвета в XVI-XVII вв., создавалась на основе строгих канонов Восточной поэтической традиции. Несмотря на это, совершенствуясь как в идейно-содержательном, так и в художественно-эстетическом плане, эта поэзия с теоретической и с практической точек зрения смогла достичь самых высоких вершин. Необходимо отметить, что в эстетическом обогащении диванной поэзии немаловажную роль сыграли художественно-эстетические воззрения и языковые-стилистические особенности.

В конце диссертации размещен **список использованной литературы**, состоящий из 300 научно-теоретических произведений и более 40 интернет-ресурсов, а также 45 **первоисточников**.

The period of formation of Turkish Divan poetry (XIII-XV centuries)

SUMMARY

The object of the thesis - Turkish Divan poetry contains some common turkish and muslim traditions, comprehensively reflects the literary and aesthetic logic, socio-cultural life, religion and language view, world of thoughts and feelings of Ottoman Empire, which the building and the stage of its nationalization coincides with the period (XIII-XV centuries) of initial formation of Turkish Divan poetry. This poetry has its specific understanding of art and aesthetics. Under the influence of the historic events, socio-economic conditions and political powers, turkish divan poetry benefited from the Islamic culture and arabic literature, specially nourished from the classical persian literature, formed and developed on the basis of Near East and Middle East syncretic literature.

The thesis was performed on the basis of the study of the best-known representatives Turkish divan poetry in the XIII-XV centuries – as Ahmad Fagih, Sayyad Hamza, Jalaladdin Rumi, Yunus Əmrə, Sultan Valad, Ashug Pasha, Soliman Chelebi, Sheykh Masud Bin Ahmad, Yusuf Maddah, Mustafa Şeykhoglu, Tajaddin Əhmədi, Hamdullah Chelebi, Isa Masihi, Ahmed Pasha, Isa Nejati and Mehri Khatun's works and in the context of the analysis of their concrete poetry and masnavi.

The thesis consists of the introduction, four chapters, conclusion, sources and a used literature. **“Introduction”** is about the topicality of the theme, the main target and tasks, the statutes for defence, development rate of the issue, methodological and theoretical basis of the research, its scientific innovation, theoretical and practical significance. It is noted that the first period of formation of turkish divan poetry was in XIII-XIV centuries. Period of completion of its forming and self-affirmation is XV century. The divan poetry passed the growth period in XVI-XVII centuries and partially in the first half of XVIII century, but since the second half of the century has begun to decline.

The first chapter is named as **“The initial formation resources of turkish divan poetry”**. The sources of divan poetry is researched here in three directions: 1. The folklore and epos culture 2. General turkish literary fund 3. Eastern literature and Islamic sufism. The second chapter is named as **“Turkish divan poetry and sufism”**. In the subsections named as “Sufism and the literature”, “The poetry system in sufism literature”

and “Sufism literature in Anatolia region” was researched and commentaried the reflection of the main principles of sufism in turkish divan poetry in the context of analysis of poets of XIII-XV centuries as Ahmad Fagih, Shayyad Hamza, Jalaladdin Rumi, Yunus Əmrə, Sultan Valad, Ashug Pasha, Soliman Gulshahri, Soliman Chelebi and others’ poems and masnavis.

The third chapter is named as **“The structure and genres of turkish divan poetry”**. In the first paragraph named as “Compiling principles of “Divan” is commentaried the compiling principles of Divan, which has become a tradition in the Eastern literature. It is noted that according to the main requirement of this principle, is the dibacha (introduction) comes first in murattab divan, then odes (union, a secret conversation, cursing, glorification of other ones, self-glorification), dates (material of history), musammats (tarkib-band, murabbe, takhmis and others),ghazals, git’a (mugaddat, matla, muamma, lugaz, mufrad, azada and etc.), and finally come quatrains.

The second subsection of this chapter is named as “Couplet-based genres in Divan poetry”. In this paragraph the couplet-based genres and types of poems is analysed with concrete examples: ghazal genre and its types (raddi-matla, harmony, voice, muzayyal, mulamma, mushtarak, musammat, mukarrar, nazira); mustazad derivated from ghazal and its double-named two types; ode genre and its categories (nasib or tashbih, gizir, glorification, self- glorification, praying); git’a genre and its types; masnavi poem and its categories. In the third paragraph of the chapter named as “Item-based genres in Divan poetry” is analysed the poem types consisting of items in turkish divan poetry. It is noted that in turkish literature there is two poem genres which contain just one item: quatrain and tuyug. In this subsection item-based poetry genres – four hemistiches (murabbe: tarbi, shargi), five hemistiches (mukhammas:takhmis, tashtir, tardiya); six hemistiches (musaddas); seven hemistiches (musabba); eight hemistiches (musamman); nine hemistiches (mutassa); ten hemistiches (muashshir); tarkibband and tarjiband are widely analysed and lightened their characteristic art features and tasks of mastery based on the examples of well-known poets of that period.

The fourth chapter is named as **“The poetics of Turkish Divan poetry”**. Here the two main goals of the Eastern poetics - prosody and rhyme system throughly explained with literary and poetic molds. It is

noted that important literary arts and poetic molds used by divan poets as a whole, is divided into two large groups: 1. Poetic molds that hold a special place in the literary description and in “bayan” section of classical poetry. 2. Poetic molds included to the literary section is divided into two groups: a) the word beauty b) the meaning beauty In the first paragraph of the chapter named as “Poetic molds of bayan”, four main poetic categories of Eastern poetry and their widely used types in turkish divan – tashbih (assimilation) and its types (likeness with all details, short or abbreviated likeness, confirmed likening; eloquent simile, an excellent likeness), metaphor and its types (open metaphor, a closed metaphor; representative metaphor); irony and its types (tarid, tashkhis and intak), majaz and its types (majazi-mursal) are analyzed on the basis of concrete samples.

In the second subsection of chapter named as “The meaning beauty” approximately 20 molds as – *tazad, mubalagha, tabligh, ighrag, guluvv, tanasub, laff va nashr, tajahulul-arif, husnu-talil, tavriya-ilham, sihri-halal, istidrak, istiphham, talmih, irsali-masal, igtibas., jam and tafriq, tazmin, tagriz, hashv* are researched and visualized with examples from the masters of that period.

The last subsection is named as “The word beauty”. In this subsection were analysed the widely used word-poetic molds in turkish divan as *takrir, tauzi, jinas and its types, taglib, ishtigag, aks, tarsi, ilhamul-vasl, hazf, muvasshah, tajrid, muzavvaj, raddul-ajz alas-sadr and its types (raddu—s-sadr allal-acz, raddu-s-sadr alal-hashv, raddul-ajz alas-sadr and contrary), saj and its types (saji-mutaarraf, saji-muvazana (rhymed saj), saji-murassa (adorned saj).*

In the **Conclusion** of the dissertation summarized the final opinions reached in the research. Here emphasized once again that the genres and types, as well as the literary system of turkish divan poetry which are formed in the XIII-XV centuries and declined in the XVI-XVII centuries, at the same time – risen to the top in the regard of both the idea- content and literary- aesthetic beauty were formed on the basis of the theoretically and practically molded Eastern poetic traditions. But here the nuances arising from the ancient literary traditions, literary-aesthetic pleasure and language-style features occupy an important place and provides the richening the divan poetry in aesthetical direction. At the end of the dissertation is given **the list of used literatures** which contains 45 primary sources, approximately 300 scientific works and more than 40 internet resources.

ГАДИМОВА ШУКЮФА ИБРАГИМ кызы

**ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИВАННОЙ
ПОЭЗИИ (XIII-XV вв)**

5717.01 – Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ - 2017